55380

55 380
454

SUPPLEMENTUM

14-hez

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

DISSERTATIONES SLAVICAE

SLAVISTISCHE MITTEILUNGEN

МАТЕРИАЛЫ И СООБЩЕНИЯ ПО СЛАВЯНОВЕДЕНИЮ

Исследования по болгаристике

SZEGED
1983

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

DISSERTATIONES SLAVICAE

SLAVISTISCHE MITTEILUNGEN

МАТЕРИАЛЫ И СООБЩЕНИЯ ПО СЛАВЯНОВЕДЕНИЮ

XIV.

SZEGED
1983

Publicationes Instituti Philologiae Russicae in Universitate
de Attila József Nominata

Supplementum

Redigit:
Imre H. Tóth

Seriem publicationum edendam curat
Károly Fábricz

HU ISSN 0324—6523 Acta Univ. Szeged
A. József Nom.

HU ISSN 0586—3737 Diss. Slav.

EGY ELHANYAGOLT FORRÁSHELY A VI. SZÁZAD VÉGÉNEK PROTOBOLGÁRAIRÓL

Szádeczky-Kardoss Samu

Alighogy J.-B. Chabot a tudományos világ számára hozzáférhetővé tette Michael Syrus krónikájának az eredeti szövegét,[1] azonnal kitűnt, hogy az új forrás a protobolgár történelem szempontjából is tanulságos. Ám azoknak a figyelme, akik a kútfő történelmi értelmezésével foglalkoztak, szinte teljesen a hérosz eponümosz Bulgariosznak /Khazarig állítólagos testvérének/ a legendás vándorlására összpontosult.[2] Így a két másik híradás, amely Michael Syrus írásában a dunai honfoglalásig terjedő bolgár históriát érinti, homályban maradt.[3] Hogy a dolog valóban így áll, néhány kiragadott példa tanúsíthatja. Bár mint lejjebb látni fogjuk, történelmi ténynek számíthat, hogy Maurikios császár sógora, Philippikos Trákiában protobolgárokkal harcolt, mégis úgy látszik, V. Zlatarszki nagyszabású bolgár történelme, amelynek első része 1970-ben P. Hr. Petrov szerkesztésében és kiegészíté-

seivel jelent meg újra,[4] a szóban forgó eseményt figyelmen kívül hagyja. S ugyanígy jár el egy egész sor további meglehetősen részletes történelmi ábrázolás olyan kiváló szakemberek tollából, mint például S. Runciman, R. Browning, D. M. Lang.[5] Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a bolgár történelem protobolgár periódusának legkorszerűbb /1981-es/ mesteri feldolgozása[6] is hallgat azokról a bolgárokról, akik a VI. század utolsó évtizedében Philippikosszal szembekerültek. Ilyen körülmények között talán valami szerény szolgálatot tehet a protobolgár múlt teljesebb megismerése ügyének a kérdéses forráshely itt következő vizsgálata.[7]

Ióannés Antiocheus minden valószínűség szerint Maurikíos császár utolsó éveinek a kortársa volt.[8] S ő írja, hogy Maurikiost meggyűlölték, mert egyszer hadserege hadifogságba esett katonáit sorsukra hagyta. A császár haragudott, s állítólag azt írta a bizánci fővezérnek, Komentiolosnak, hogy a zúgolódó katonákat szolgáltassa ki Trákiában az ellenség kényének. Ám az erre irányuló mesterkedés /a titkosnak szánt levél/ lelepleződött. Komentiolost el kellett távolítani, és a felháborodott katonaság küldöttsége vádat emelt ellene Konstantinápolyban. A trákiai hadsereg élére utódjaként Philippikos kapott kinevezést.[9] Ennek a kortárstól származó és így hitelesként elfogadható híradásnak a fényében Michael Syrus közlése is hitelt érdemel, amely ugyancsak Philippikos trákiai fővezérségéről szól: "Akkor Mauricianus /helyesen Mauricius/ felfuvalkodott, és hiú gondolatokra adta magát.

Lenézte a rómaiak nagyjait és összes hadseregeit, nem adott nekik többé zsoldot. Mindenki elégedetlenkedett. Amidőn a bolgárok Trákia vidékének a fosztogatásába kezdtek, a rómaiak Philippikosszal ellenük vonultak, legyőzték a bolgárokat, s hazatértek." Ezt követően azt írja Michael, hogy Maurikios továbbra is kitartott szándéka mellett, miszerint a katonák zsoldjának a rovására takarékoskodik. A lázongó csapatok először Maurikios testvérét, Petrost akarták császárnak kikiáltani. Ő azonban eltávozott a seregtől, és értesítette Maurikiost a katonák megmozdulásáról. A császár Khalkédónba menekült. S Phókas került uralomra. A hadsereg Konstantinápolyba vonult. Maurikiost és fiait Khalkédónból a császárvárosba hozták, s ott megölték őket.[10]

Amint Philippikos trákiai katonai működését Ióannés Antiocheus kortársi híradása tanúsítja szavahihetően, úgy a szír krónikás elbeszélésének többi részletét Theophylaktos Simokattés vallomása hitelesíti. Az persze szónokias túlzás, hogy a császár egyáltalán nem akart zsoldot fizetni. Igaz viszont, hogy először a zsoldnak csak egy részét kívánta készpénzben a katonák kezébe adni, s ez nagy elégedetlenséget váltott ki.[11] S az is igaz, hogy Maurikios közvetlenül bukása előtt a seregnek állami készletekből való ellátását beszüntetni készült.[12] Theophylaktos Simokattéstől tudjuk továbbá, hogy a lázongó sereg a trónörökösnek, Theodosiosnak és apósának, Germanosnak felajánlotta a trónt.[13] Így Michael Syrus közlése is hihető, hogy a zendülő csapatok először fő-

vezérüket, Petrost készültek császárnak kikiáltani. A szír elbeszélésben csak egy jelentéktelen hiba fedezhető fel: szerinte Maurikiost és fiait a kivégzés előtt vitték Konstantinápolyba, míg a valóságban a lefejezés Khalkédónban történt, s a levágott fejeket hozták a császárvárosba.[14]

Mikor működött Philippikos hadvezérként Trákiában? A Ióannés Antiocheus és Theophylaktos Simokattés elbeszélése közötti egyezések lehetővé teszik e kérdés megválaszolását. A katonák valamivel Komentiolosnak a hadszíntérről való eltávolítása után indítottak követséget Konstantinápolyba, hogy egykori vezérüket árulóként bevádolják. Ezt az eseményt Ióannés éppen úgy említi, mint Theophylaktos. S az utóbbinak az előadásában a terminus a quo 598 nyárutója lehet.[15] Ez időtájban lett az antiochiai historikus szerint császári kinevezés alapján Philippikos Komentiolos utódja, magister militum per Thracias. Persze főparancsnoksága ezen a poszton nem tartott sokáig. 599-ben ismét Komentiolos került a csapatok élére.[16]

A következő megválaszolandó kérdésünk: miként kell értelmezni Michael Syrus közlését, miszerint Philippikos seregével Trákiába hatoló bolgárok ellen harcolt sikeresen? Theophylaktos Simokattés a maga jóval részletesebb elbeszélésében avaroknak nevezi az ellenséget, amely a bizánci csapatokkal szemben állott, midőn Komentiolos katonáit cserben hagyta.[17] Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az avar kagán hadseregében bolgárok is küzdöttek a császáriak ellen. Ebből

a szempontból az 590-es évek hadtörténetének két epizódja különösen tanulságos. 594-ben Petros fővezér /Maurikios császár testvére/ az Al-Duna mentén vonult, hogy az ottani szlávokat sakkban tartsa. Egyéb helyek mellett Iatrust, Novae-t, /Se/ curiscát és Asamust /Asémónt/ érintette a masírozó sereg. Aztán egy ezer főnyi bizánci felderítő osztag egy ugyanilyen létszámú bolgár egységgel találkozott. A bolgárok bíztak a kagán és a császár között fennálló békében, ám a keletrómaiak szerződésszegően rájuk támadtak. A bolgárok erre visszaverték a támadókat. Az avar kagán pedig, aki a bolgárokat a maga embereinek tekintette, követséget küldött Petroshoz, hogy a szerződésszegést szemére vesse.[18] -- 595-ben Priskos főparancsnok Guduis nevű alvezére fordulatos események után az avar kagán katonáit Singidunum alól visszavonulásra kényszerítette, s Theophanés krónikájában azt olvassuk, hogy a Száva-torkolattól visszaszorított csapatok bolgárok voltak.[19] A bolgár egységek láthatólag olyan jelentős részét tették ki az avar kaganátus lovasnomád hadának, hogy bizonyos alkalmakkor az avar fejedelem csapatait egyszerűen bolgárokként emlegethették.

Hogy a bolgárok száma 600 körül az avar kaganátusban majdnem akkora volt, mint a szó szűkebb értelmében vett avaroké, ezt a Fredegar-krónika egy híradása mutatja. Eszerint 631/632 körül a kagáni méltóság elnyerésére a bolgároknak saját jelöltjük volt.[20] Menandros Protéktór pedig azt írja: húszezer avar harcos hajtotta végre az avar honfoglalást a közép-

Dunánál 567/568-ban, s ugyanakkor Baján kagán tízezer vitéz felett is rendelkezett.[21] Maurikios uralma idején aztán a kotzagér /? = kutrigur/, a tarniach és talán még a zabender nép fiai közül menekültek sokan a türkök elől az avarokhoz, s ezek Theophylaktos közlése szerint további tízezer fővel gyarapították a kaganátus haderejét.[22] Az itt említett népek mind, vagy legalábbis többségükben bolgártörök nyelvűek lehettek, s így a szó tágabb értelmében a bolgár népelemet gyarapították az avar fejedelem országában. Egyébként az is valószínű, hogy az 567/568-ig a Kárpát-medencébe telepedett "pannóniai" bolgárok[23] nem valamenny vándoroltak a langobardokkal Itáliába:[24] egy részük bizonyára helyben maradt avar fennhatóság alatt. Az itt elmondottakból végeredményben az következik, hogy nincs feloldhatatlan ellentmondás Michael Syrus és Theophylaktos Simokattés híradása között, akik közül az előbbi szerint Philippikos császári hadvezér 598-ban bolgárokkal harcolt Trákiában, az utóbbi szerint pedig ugyanott az avar kagán seregével állottak szemben a bizánci csapatok 598/599-ben.[25] Az avar kagán vezetése alatt ugyanannyi bolgár, mint amennyi szűkebb értelemben vett avar katona hajthatta végre azt az előnyomulást Driziperáig, amely Komentiolos ügyetlen /vagy talán éppenséggel áruló/ főparancsnoki eljárása nyomán vált lehetségessé.[26]

Theophylaktos csak két olyan okot említ kifejezetten, amely a kagánt végül is visszavonulásra bírta 598-ban. Az egyik ok a gyilkos pestis volt, amely a nomád sereg soraiban

pusztított /s a kagán hét fiát is elragadta/. A másik okot a bizánci kormány engedékenysége jelentette, amely az avaroknak fizetett évpénz húszezer arannyal való emelésében nyilvánult meg.[27] Aki azonban figyelmesen olvassa Theophylaktos elbeszélését, annak észre kell vennie, hogy a megrendülés után, amelyet Komentiolos szégyenletes parancsnoki tevékenysége kiváltott, a keletrómai sereg hamarosan összeszedte magát. A Balkán szorosaiban egy ideig sikeresen tartóztatta fel az ellenséget, s aztán lassan, nyilvánvalóan rendezetten vonult vissza.[28] Így semmi lehetetlenség nincs abban, aminek az emlékezetét Michael Syrus őrizte meg az utókor számára, hogy Philippikos a magára talált bizánci csapatokkal kisebb sikereket ért el a járványtól megtizedelt kagáni haderő, illetve azon belül éppen a bolgár osztagok ellenében.

Jegyzetek

1 Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche /1166--1199/. Éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, I--IV., Paris, 1899--1924.

2 L. pl. J. Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 484--485, 488--491: L. V. N. Zlatarski. in: /Izvestija na Istoričeskoto Družestvo v Sofija, No. 4, 1915. 37--52./

3 Például az orientális szerzők olyan kiváló ismerője is, mint P. Goubert /Byzance avant l'Islam I., Paris, 1951. 205/ nem utal a fennmaradt primér forrásra, Michael Syrusra /X 23: trad. Chabot II. 371--372/, amidőn azokról az örményekről és bolgárokról szól, akik 590/591-ben a bizánci seregben szolgáltak a perzsa trónbitorló Baram Csobin elleni hadjárat alkalmával.

4 V. Zlatarski. Istorija na Bŭlgarskata Dŭržava prez srednite vekove I 1. Redak. Hr. Petrov, Sofija, 1970.

5 S. Runciman. A History of the First Bulgarian Empire, London 1930; R. Browning. Byzantium and Bulgaria, London, 1975. /Repr. Berkeley and Los Angeles/; D. M. Lang. The Bulgarians

from Pagan Times to the Ottoman Conquest, London, 1976.

6 Ves. Beševliev. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981. /tÖbb mint félezer oldalon ad kimerítő képet a protobolgárokról/. Vö. még: Istorija na Bŭlgarija. Tom II. Pŭrva Bălgarska dŭržava. Sofija, 1981.

7 Amennyire a szakirodalmat áttekinthetem, utoljára J. E. Wiita kisérelte meg Michael Syrus X 24 /II. 374--375, trad. Chabot/ szóban forgó mondatainak az interpretálását, de őt csak Philippikos pályafutása foglalkoztatta, a protobolgár történelem nem: The Ethnika in Byzantine Military Treatises. /Diss./ University of Minnesota, 1977. /University Microfilms International, Ann Arbor, 1978. 37--8. V. Gjuzelev Christomatija po istorija na Bŭlgaria. I. Sofija, 1978. 72--83/ idézi ugyan a kérdéses forráshelyet a feljebb a 3. jegyzetben említett szövegrésszel együtt, ám az oldalszámot hibásan közli /"Chronique ... II, p. 371--372", recte: p. 363--364, 374--375/, s ezzel az olvasóban azt a félrevezető benyomást kelti, mintha a két különálló részlet egybetartozna. V. Gjuzelev. Les Protobulgares. Sofia, 1979. /illetve e füzet angol nyelvű változata/, úgy látom, nem foglalkozik Michael Syrus szóban forgó közlésével.

8 H. Hunger. Die hochsprachliche Literatur der Byzantiner. I., München, 1978. 326--328. /Kiadósan idézi a korábbi szakirodalmat is./

9 Excerpta de insidiis. Edidit C. de Boor /Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. II./, Berolini, 1905. 147,26--148,4. Ezt a töredéket hozza ugyan görög eredetiben és bolgár fordításban "Fontes Graeci historiae Bulgaricae". III. /Serdicae, 1960. 39--40 /G. Cankova-Petkova/, ám arra egyetlen szóval sem utal, hogy van olyan híradás is, amely szerint éppen bolgárok ellen harcolt Philippikos Trákiában.

10 Michael Syrus. Chron. X 24 /II. 374--375. trad. Chabot/. E passzus forrása, úgy látszik, Dionysius Tellmahrensis műve volt; így Chabot. Chronique de Michel le Syrien... I. Introduction et table. Paris, 1924, XXXI--XXXIV. és A. Baumstark. Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922. /Repr. Berlin, 1968/ 274--275. Dionysius Tellmahrensis a maga forrásait felsorolta történeti műve bevezetésében, amelyet idéz Michael Syrus X 20 II. 357--358. trad. Chabot/. Fel szokták tételezni, hogy "Iohannes Antiochenus" Dionysius Tellmahrensisnél Iohannes Malasszal azonosítandó /aki Konstantinápolyba költözése előtt valóban Antiochiában élt és dolgozott/. Nem zárható azonban ki annak a lehetősége sem, hogy Dionysius Malalason kívül a tulajdonképpeni

Iohannes Antiochenus /Ióannés Antiocheus/ ránk csak töredékekben maradt írását is olvasta /vö. Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. I. Berlin, 1958. 313--315/.

[11] Theophyl. Sim. Hist. VII 1,1--7.

[12] Theophyl. Sim. Hist. VIII 6,10.

[13] Theophyl. Sim. Hist. VIII 8,3--9,3 /vö. VIII 10,4/.

[14] Theophyl. Sim. Hist. VIII 11,1--6; 12,1--2 és 8.

[15] Theophyl. Sim. Hist. VIII 1,9--11. M. Nystazopulu-Pelekidu /in: Symmeikta. II. Athen, 1970. 145--206/ és Olajos T. /Jean d'Epiphanie et les autres sources de l'Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta. Budapest, megjelenés alatt/ kronológiáját teszem magamévá, mint legmeggyőzőbbet.

[16] Theophyl. Sim. Hist. VIII 1,10--11.

[17] Theophyl. Sim. Hist. VII 14,4 és 9; 15,13--14 /vö. VII 13,8--15,14/.

[18] Theophyl. Sim. Hist. VII 4,1--7.

[19] Theophanés /a. m. 6090 277,9. ed. C. de Boor/ elbeszélésében, úgy látszik, Theophylaktos Simokattés /Hist. VII 10,1--11,8/ mellett más forrásból vett adatot is felhasznál.

[20] Fredegar IV 72.

[21] Menander Protector. Excerpta de legationibus. Edidit C. de Boor /Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. I./, Berolini, 1903. 452, 6--10 és 458, 26--28.

[22] Theophyl. Sim. Hist. VII 8,16--17.

[23] Vö. Ves. Beševliev. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1980. 75--90 /"Die pannonischen Bulgaren"/. Másképpen vélekedik I. Bóna. Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken: Studia Turco-Hungarica. Tomus V. Turkic--Bulgarian--Hungarian Relations. Budapest, 1981. 79--107.

[24] Vö. Paulus Diaconus. Hist. Langob. II 26. A népvándorlás korában majdnem szimptomatikusnak mondható jelenség, hogy a nép egy kisebb vagy nagyobb töredéke helyben marad, amidőn a többiek hazát cserélnek.

25 Már Tiberios Kónstantinos uralma idején /578--582/ egyszer úgy szerepel az avar fejedelem, mint "Bulgária kagánja" /Pseudo-Codinus, Patria Constantinopolitana III 157, Scriptores originum Constantinopolitanarum rec. Th. Preger II. 265; vö. P. Tivčev. Fontes Graeci historiae Bulgaricae V. Serdicae, 1964. 326/. Protobolgárok illetőleg bolgár-török nyelvű utigurok, kutrigurok és onogurok szerepelnek az avar kagán fennhatósága alatt a következő évek történeti forrásaiban is: 568--569 /Menander Protector, Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor /196--197, 459/, 618 körül /Miracula S. Demetrii II 2, 198 és 202 ed. Lemerle/, 626 /Georgius Pisida, Bellum Avaricum 197, 409; Theophanes a. m. 6117/, a 630-as évek első fele /Nicephorus Patriarcha, Breviarium ed. C. de Boor 24/. Onogurok részt vettek talán abban a hadjáratban is, amelynek során az avar kagán szláv segédnépei Korinthoszt elfoglalták /Isidorus cardinalis Rutenus, Petitio metropolitae Monembasiae I., ed Lampros: Neos Hellénomnémón 12., 1915., 286; Iohannes Ephesinus, Historiae ecclesiasticae pars tertia VI 45--49 = Michael Syrus, Chron. X 21; vö. Theophyl. Sim., Hist. I 4, 1--5/.

26 Ezt az eseményt részletesen megbeszéli "Az avar történelem forrásai VIII." című, Olajos T. közreműködésével előkészített közleményem, amely az Archaeologiai Értesítő hasábjain jelenik meg.

[27] Theophyl. Sim., Hist. VII 15, 1--3 és 8--14.

[28] Theophyl. Sim., Hist. VII 14, 8--11.

MEGJEGYZÉSEK A PROTOBOLGÁROK ÉS SZLÁVOK HELYZETÉHEZ AZ AVAR KAGANÁTUSBAN

Olajos Terézia

A VI. század vége felé a türkök befolyása a Pontustól északra fokozatosan visszaszorult. Maurikios, majd Phokas császárok véres pusztulásának zavaros időszakában /s részben már előbb, a kimerítő húszéves perzsa háború alatt/ Bizánc ellenálló ereje is meggyengült a balkáni tartományokban. Igy a Duna-Tisza környéki síkságokon székelő avar kagán hatalmi szférája az 590-es és a 610-es évek között óriási területre terjeszkedhetett ki. Keleten a Kubán vidékéig,[1] északon a Balti-tengerig,[2] nyugaton az Adriáig és az Alpok oldaláig[3] ért a nomád fejedelem befolyása. S könnyen lehet, hogy délen nemcsak a Balkán-félsziget északabbi területei felett rendelkezett,[4] hanem átmenetileg a Peloponnésos nyugati felét elözönlő népcsoportokat[5] is valami laza szál fűzte a dunai kaganátushoz.

A szűkös, de némi tájékoztatást mégis nyújtó írott források arról vallanak, hogy kis számú germán /főleg gepida/[6]

és részben visszamaradt, részben hadifogolyként elhurcolt provinciális lakosság[7] mellett két népelem játszott igazán jelentős szerepet a kaganátus földjén: a steppei lovas nomádok, élükön az avarokkal, és a különböző szláv csoportok. Az előbbiek sajátos pásztoréletmódjukat elsősorban a füves sik területeken folytathatták. Egyebütt a szlávok tömeges fellépése volt a jellemző.

A kétfajta etnikumot bizonyos vonatkozásban közös érdek fűzte össze a birodalmi adminisztrációval szembeni fellépésben. A nomád vezetők, s kisebb mértékben a közemberek is, hasznot húztak mozgékony lovasságuk zsákmányszerző kalandozásaiból egyfelől, a béke áraként kicsikart évpénzekből és ajándékokból másfelől.[8] Ugyanakkor a fegyveres kalandozások a szlávoknak is tartós hasznot hoztak: a birodalmi határvédelem fellazításával vagy éppen megbénításával elhárították azt az akadályt tömeges nyugatra és délre telepedésük elől, amelyet különben a császári katonaság ellenállása jelentett. Aligha véletlen, hogy a Balkán északi felének és a délkeleti Alpoknak a tartós /évszázadokra szóló/ kikerülése a bizánci igazgatás alól s a keresztény egyházi szervezet széthullása ezeken a tájakon[9] egybeesett a zömmel még pogány szláv népesség túlsúlyba jutásával ugyanott.

A parciális avar--szláv érdekazonosságból fakadó /tehát önkéntes/ együttműködésről nem egy kútfő vall félreérthetetlenül. Gondoljunk a Szent Demeter csodái hiradására /II 1 és 2/,

miszerint a Thessaloniké eredménytelen ostromakor odavészett Chatzón vezér szláv népe az avar kagánt hívta segítségül /és fogadta vezérül/ a csorba kiküszöbölésére.[10] Vagy emlékezzünk Theophylaktos Simokattés közlésére /I 6, 6--7, 1/, hogy amidőn az avar fejedelem maga a Bizánccal kötött béke anyagi előnyeit élvezte, az Al-Duna vidékén élő szlávok felbiztatásával tudott mégis fegyveres nyomást gyakorolni a birodalmi kormányzatra.[11]

Persze a közös érdekek megléte mit sem változtatott azon, hogy az avar kagán és népe vezető helyzetét a szlávok /különösen az avar szálláshelyektől nem messze lakók/ kíméletlen kizsákmányolására és megalázó elnyomására használja fel. Közismert, hogy az orosz őskrónika /"Nestor"/[12] és Fredegar IV. könyve[13] milyen drámai képet fest a keleti és a nyugati szlávok /dulebek és vendek/ keserű sorsáról az avar uralom idején.

A kagán persze nemcsak a szlávokat, de a nem-avar nomádokat is alárendeltekként kezelte. Különösen jól megmutatkozik ez abban a történeti pillanatban, amikor a kutrigurok /még éppencsak hogy/ a nyugatra vándorló avarság hódolt népévé lettek. Baján azt mondja, könnyet sem ejt értük, ha a bizánciak fegyvereitől elhullanak.[14] De vajon ugyanaz volt-e a társadalmi helyzete az avar hatalom hierarchiájában a steppei lovas segédnépeknek is, mint a szlávoknak?

A kérdésre az egyik válasz az lehetne: egyetlen egy forrás sem szól olyasmiről, mintha a csatlakozott nomád népeket

is sujtotta volna mindaz, ami a szlávokat sujtotta avar uraik részéről /adóztatás, a hadizsákmányból való kizárás, stb./.[15] A másik válasz az lehetne: más, gazdagabb forrásanyagból ismert nomád hatalmak analógiája azt mutatja, hogy a birodalomalapító lovas nép az azonos életmódot folytató és hasonló harcmodort alkalmazó csatlakozott népeket magához közelebb állóként kezeli alárendeltségében is, mint a teljesen szolgának tekintett földművelőket vagy gyűjtögetőket /halász-vadászokat/.[16] Az igazság azonban a két válasszal kapcsolatosan a következő. Az argumentum e silentio sohasem perdöntő érv, s különösen nem az, ha olyan forrásszegény tárgykört vizsgálunk, mint az avar kaganátus organizációja /hiszen a hallgatás, könnyen lehet, nem egyéb, mint az egykorú értesülések elveszésének a következménye/. Az analógia önmagában szintén nem perdöntő érv: több-kevesebb valószínűséget adhat ugyan egy feltevésnek, de bizonyossá nem teheti azt.

Ám van a kezünkben egy elbeszélés, amely ha áttételesen is, de félreérthetetlenül mutatja, hogy az avar fejedelem magához összehasonlíthatatlanul közelebb állónak /s így a hódolt népek sorában előbbrevalónak/ tekintette a protobolgárokat, mint a szlávokat.

593-ban Priskos állott az Al-Dunánál a bizánci seregek élén. Az ottani szlávok földjén sikeres hadműveletek eredményeképpen nagy értékű zsákmányt és vagy 5000 hadifoglyot ejtettek.[17] Ám amikor a tél közeledtekor hazaindult, az avar kagán útját állni és megtámadni készült. Arra hivatkozott,

hogy az ő országában és az ő alattvalóiban tett kárt a császári haderő. Végül is azonban diplomáciai tárgyalások után beérte annyival, hogy a hadifoglyokat átadta neki Priskos.[18] A szláv alattvalóitól elragadott javak felett napirendre tért a kagán.[19] Theophylaktos Simokattés fogalmazása szerint, aki itt egészen megbizható forrásból, egy bizánci tiszt hadinaplójából merít,[20] a kagán szinte cinikusan nézte a szlávok balsorsát: osztozni kívánt a rómaiakkal azon a hasznon, amit azok saját alattvalói rovására szereztek,[21] s hasznosnak tekintette, hogy 5000 szlávja a keletrómaiaktól fogolyként került a kezére.[22]

594-ben Maurikios császár testvére, Petros vette át a hadsereg vezetését, amelynek élén előzőleg Priskos állott. A Duna mentén keletről nyugat felé vonulva Asémón /Asamus/ városát hagyta éppen maga mögött, amidön ezer főnyi előőrse ugyanilyen létszámú bolgár egységgel találkozott. Bár az avar fejedelem és a császár között ekkor békeállapot volt érvényben, a bizánciak hitszegően támadtak, de vereséget szenvedtek a derekasan helytálló bolgárokkal szemben. A bolgárok pedig ezekután a kagánhoz mentek felpanaszolva a békebontást. A kagán most távolról sem érte be annyival, hogy alattvalói visszatérhettek hozzá.[23] Petrosnak minden diplomáciai ügyeskedését összeszedve sem sikerült a nomád nagyurat másképpen megbékíteni, csak fényes ajándékok és hadizsákmánya egy részének átengedése útján.[24]

A kútfőben egymás után olvasható két esemény jól mutatja,

hogy a kaganátus hierarchiájában mennyivel magasabban állottak a csatlakozott lovasnomádok, mint a földművelő, ill. halász-vadász szolganépek. Más kérdés, hogy a történelem utóbb éppen fordítva ítélt: a szlávok nyelve és életmódja bizonyult időtállónak, míg a nomádok hatalma rövid csillogás után elenyészett.

Jegyzetek

1 636 tájáig az avar kagán vazallusa az onogur-bolgár fejedelem, Kuvrat /Nicephorus Patriarcha, Breviarium 24, 9--12, vö. 33, 13--19 ed. C. de Boor/ a Kubán vidékén. Vö. L. Orosz. The London manuscript of Nikephoros "Breviarium". Budapest, 1948. 22--23. L. még S. Szádeczky-Kardoss. Über die Wandlung der Ostgrenze der avarischen Machtsphäre. In: Researches in Altaic Languages. Edited by L. Ligeti. Budapest, 1975. 271--272.

2 Theophylactus Simocatta. Historiae VI 2,10--13 ed. C. de Boor. Vö. W. H. Fritze. Slaven und Avaren im angelsächsischen Missionsprogramm. III. In: Zeitschrift für slavische Filologie. No. 33. 1967. 366.

[3] Paulus Diaconus. Historia Langobardorum. IV 10--12; Fredegar IV 48. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. 29--32, 36.

[4] Miracula S. Demetrii II 2, 197 és 5, 284 /185, 227--228. ed. P. Lemerle. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. I. Paris, 1979/.

[5] Vö. Chronicon Monembasiae vv. 86--92, 134--140 ed. I. Dujcev /Cronaca di Monemvasia. Palermo, 1976/.

[6] A gepidákra vö. P. Lakatos. Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged, 1973. 90--117. A langobardokra vö. I. Bóna. Die Langobarden in Ungarn. In: Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungaricae. No. 7, 1956. 183--244.

[7] L. pl. Miracula S. Demetrii II /5/ 284--287 /ed. P. Lemerle/; Michael Syrus X 21 /t. II. 361 trad. Chabot/; Nicephorus Patriarcha. 14, 6--10 ed. C. de Boor.

[8] Az avar történelem az első Bizáncba küldött követségtől /558/ az "első" kaganátus hatalmának lehanyatlásáig /kb. 636 utánig/ mindenekelőtt zsákmányoló kalandozásokból és juttatások kierőszakolásából állott; vö. S. Szádeczky-Kardoss. Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer

Auswahl von anderssprachigen Quellen. Szeged, 1972. 62--94.

9 Vö. E. Tóth. Vigilius episcopus Scaravaciensis. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. No. 26, 1974. 269--275; V. Popovic. Le dernier éveque de Sirmium. In: Revue des Etudes Augustiniennes. No. 21, 1975. 91--111.

10 Miracula S. Demetrii II /2/ 196--198. Ed. P. Lemerle.

11 Theophyl. Sim. Hist. I 6,5--7,2.

12 P. 12 ed. D. S. Lihacev: Povest' vremennyh let. I. Moskva--Leningrad, 1950.

13 Fredegar IV 48.

14 Menander Protector: Excerpta de legationibus. /Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta I./ Edidit C. de Boor. Berolini, 1903. 458, 20--30.

15 Theophylaktos Simokattés /VII 8,5/ elbeszélése egyszeri, a meghódolás történeti pillanatához kötött ajándékadásról szól, nem visszatérő adózásféléről.

16 A gazdag kínai forrásanyagból és az orchoni feliratokból

jobban ismert a türk hatalom társadalmi szerkezete, mint az avaré. S a türk birodalomról szólva joggal hangsúlyozza I. Ecsedy a lovas nomádok és letelepedettek /földművesek, stb./ hierarchikus különbözőségét /Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age. In: Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. No. 31, 1977. 3--15/.

[17] Theophyl. Sim. Hist. VI 6,2--10,3; 11,1--3.

[18] Theophyl. Sim. Hist. VI 11,4--21.

[19] Theophyl. Sim. Hist. VI 11,20.

[20] Vö. Th. Olajos. Jean d'Epiphanie et les autres sources de l'Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta. Budapest, s. a.

[21] Theophyl. Sim. Hist. VI 11,17.

[22] Theophyl. Sim. Hist. VI 11,20--21.

[23] Theophyl. Sim. Hist. VII 3,10--4,6.

[24] Theophyl. Sim. Hist. VII 4,7. Theophylaktos Simokkatés expressis verbis nem mondja ugyan ki, de valószínűnek látszik, hogy a zsákmány nem a hitszegően megtámadott bolgároktól jutott a bizánciak kezére.

AZ ALFÖLDI BOLGÁR URALOM KÉRDÉSÉHEZ A IX. SZÁZADBAN

Kristó Gyula

Vitán felül álló tény, hogy Krum bolgár uralkodó a IX. század elején kiterjesztette fennhatóságát a Kárpát-medence bizonyos területeire.[1] Nem tekintve itt most feladatnak az erdélyi bolgár uralom kérdésének áttekintését,[2] figyelmünket csupán a bolgárok IX. századi alföldi jelenlétének vizsgálatára fordítjuk. Míg 892. évi írott adat bizonyossá teszi, s számos régészeti nyom támogatja, hogy Erdélyben ekkor ténylegesen bolgár uralom érvényesült, teljes a bizonytalanság az Alföldet illetően. Ennek alapvető oka, hogy e terület vonatkozásában sem írott források, sem régészeti adatok nem szólnak bolgár jelenlétről. Ez a forrásszegénység adja magyarázatát, hogy a legutóbbi idők bolgár és magyar történetírásában meglehetősen eltérő nézetek láttak napvilágot erről. Korántsem törekedve a teljességre a vélemények ismertetésekor, Sztrasimir Lisev a magyar Anonymus gestájából indulva ki Csalánt, Ménmarótot és Gladot türk-bolgár bojároknak tekintette,

akik Alpár, Bihar és Csanád központtal a Kárpát-medence egy részén a bolgár uralmat testesítették meg.[3] A magyar fordításban is napvilágot látott "Bulgária története" szerzői szerint a bolgárok IX. század eleji foglalásukkor "területükhöz csatolták a Duna és a Kárpátok közt elnyúló széles földrészeket".[4] Némileg ezzel ellentétesen Hriszto Hrisztov úgy foglalt állást, hogy a bolgárok Krum alatt a Kárpátoktól nyugatra eső területeket egészen a Tisza folyóig elfoglalták.[5] A magyar szakirodalomban kétféle nézet kristályosodott ki az elmúlt évek során. Az egyik Moór Elemér nevéhez fűződik. Szerinte "az alföldi bolgár tartománynak az erőközpontja... a Duna-kanyar környéke lehetett", s ezt széles ívben bolgár várak vették körül. Délen Belgrád /Beograd/, Zimony /Zemun/, észak felé haladva Baranyavár /Branjin Vrh/, Nógrád /Pécs közelében/, Székesfehérvár /a XII. század közepén Berlegrava/, északon Visegrád, Nógrád, Belegrád és Garadna /az utóbbi kettő Miskolc környékén/, Zemplén /Zemplín/, két további Belegrád /Tiszabecs mellett, illetve Nyíregyháza vidékén/, keleten Csongrád, majd egy másik Csingrád /Nagybecskerek~Zrenjanin táján/, végül pedig Garadistya, Garad, Gradoc helyek az egykori Temes, Zaránd és Krassó megyékben.[6] Moór Elemér "pánbolgár" elméletét elutasította és az alföldi bolgár uralom kérdésében erősen tartózkodó álláspontot foglalt el Bóna István. Mivel szerinte az alföldi bolgár uralom területi kiterjedésének határaira -- a bolgár uralom emlékének puszta tényén túl -- nem használhatók Anonymus XIII. szá-

zadi meséi, s mivel régészeti leletek eddig nem tanúskodnak a IX. századi alföldi bolgár uralomról, ennélfogva "az alföldi bolgár uralmat tehát sokkal szűkebb határok közt sejthetjük, mint az eddigi kutatás. Biztosan kezükben volt az Erdély felé összeköttetést biztosító Bánát a Maros völgyével együtt. Ettől északra egyetlen Tisza-menti bolgár támaszponttal számolhatunk, Csongráddal /korábbi neve Cernigrad/, amely a bolgár uralom katonai jellegét s egyben északi határát jelezné. Bár Csongrád térségében a bolgár uralomnak eddig nem került elő régészeti nyoma, magát a fekete várat is alig ismerjük, bolgár voltára az erdélyi példákon túlmenően, szláv neve meglehetős biztonsággal utal".[7] A Moór és Bóna utáni kutatások általános megfontolások alapján hangoztatták a dél-alföldi terület bolgár jellegét a IX. században.[8]

Uj megvilágításba helyezték viszont a dél-alföldi IX. századi bolgár fennhatóság kérdését a nagymorva kérdéssel kapcsolatos legfrissebb, Boba Imre, majd Püspöki Nagy Péter nevéhez fűződő kutatások.[9] Püspöki Nagy szerint Nagymorávia -- egyebek között -- "a Duna--Tisza közelében Bács, Bodrog és Csongrád megyék területén feküdt", vagy más megfogalmazásban: Nagymorávia -- mások mellett -- "az egykori Bács, Bodrog, Csongrád... megyék ... területét" foglalta magában.[10] Kristó Gyula úgy vélekedett, hogy e Nagymorávia "a Duna--Tisza-köz déli részére és a Temes-köz /a Duna--Temes köze/ nyugati sávjára terjedhetett ki",[11] míg Szegfű László a nagymorva népességet az "Alföld déli részén, főként a folyók mentén /Duna,

Tisza, Körösök, Maros, Temes/" kereste.[12]

A kérdés megítéléséhez két körülményt kell számba vennünk. Az egyik: a szláv eredetű, illetve szláv nevű Kárpátmedencei helynevek kétféleképpen "viselkednek". Egy részükhöz egyaránt van magyar és szláv nyelvi megnevezése. Ilyenek pl. Székesfehérvár, amely 1055-ben Feheruuaru, a XII. században Bellegrava alakban fordult elő;[13] Belgrád /Beograd/, amelynek korai időből ismerjük Nándorfehérvár /Nandorfeirwar/, illetve latin Alba Bulgarisa nevét;[14] Dunaföldvár, amely 1009-ben a szláv Zemegny alakban szerepel;[15] Gyulafehérvár, amelynek szlávra visszamenő Bálgrad román nyelvi megnevezése a XVI. századtól ismert.[16] Ezzel szemben más részük csak szláv /legfeljebb latin/ elnevezéssel rendelkezik, magyarral sohasem, mint pl. Csongrád /Anonymus latin fordításában nigrum castrum[17]/, Visegrád /oklevelekben Altum Castrum[18]/, Négrád, Zemplén. A két -- szláv és magyar -- nyelvű elnevezések lehetnek párhuzamos helynévadás termékei,[19] viszont azok a nevek, amelyek mindig csak szláv eredetű néven /legfeljebb szlávul értő tudós emberek latin fordításában/ szerepelnek, minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak, amelyeket a magyarok átvettek.[20] Ezzerint Csongrád, Visegrád, Négrád és Zemplén már a magyar honfoglalás előtt létezett <u>várak</u> voltak, mivel Csongrád jelentése 'fekete vár', Visegrádé 'magas vár', Négrádé 'új vár', Zempléné pedig 'föld/vár/'.[21] Nem tarthaté tehát ezzerint Anonymus nézete, hogy Csongrádot a honfoglaló magyar vezér, Ound fia Ethe

építtette szlávok sokaságával.[22]

Vajon -- írott és régészeti források híján -- nyelvi nyomok alapján melyiknek az építése vagy birtoklása köthető a bolgárokhoz? Melich János a Csongrád, Nógrád, Zemplén neveket olyan délszláv nyelvből eredeztette, "amely a mai nyugati bolgár és a mai keleti szerbiai szerb nyelv IX. századi ősével nagyjában azonos nyelv lehetett".[23] Kniezsa István szerint Zemplén "déli szláv eredetűnek látszik", a Körösök és a Maros menti "szlávok közelebbi jellegére vonatkozólag semmiféle következtetést nem vonhatunk", míg "a Marostól délre fekvő terület szláv lakossága talán délszláv jellegű lehetett".[24] Kniezsához hasonlóan többnyire nem foglalt állást a konkrét szláv nyelvi eredet kérdésében Kiss Lajos, egyedül Zemplént minősítette déli szláv eredetűnek, amely teljesen azonos törről fakadt a szerémségi Zimony /Zemun/ nevével.[25] Közelebb vihet bennünket a megoldáshoz annak vizsgálata, hogy az itt említett várak környékén találunk-e bolgárokra utaló népnévi adatokat. Ismeretes, hogy a bolgárok régi magyar neve a nándor volt, amint ezt a Nándorfehérvár Alba Bulgarica névpár jól mutatja. Írott forrás szintén megerősíti, hogy a bolgárokat a magyarok nándornak hívták.[26] Eszerint tehát e várak környékén Nándor földrajzi nevek utalhatnak bolgár jelenlétre. A Kárpát-medencéből 23 Nándor helynevet ismerünk,[27] e számból azonban le kell vonni mintegy a felét /11-et/, mivel ezeknek nincs középkori előfordulásuk, s így alig van esélye annak, hogy ezek visszavezethetők len-

nének a magyar honfoglalást követő évtizedekre. A fennmaradó 12 helynév egyike-másika azonban bizonyos következtetések levonására alkalmasnak látszik. Mindenekelőtt az 1075-ben /hamis oklevélben/ Alpár határában előforduló Nandirdi, az ugyane helyütt Szegvár közelében felbukkanó Nandurtou halastó vonja magára figyelmünket. Ráadásul 1037-ben /hamis oklevélben/ e tájon Nandur halastó szerepel, amelyik az előző kettő bármelyikével azonos lehet. Mivel -- noha hamis oklevelekben -- a XI. században Csongrád közvetlen közelében /17 km-es sugarú kör két ellentétes pontján /Nándor 'bolgár' helynév bukkant fel, valószínűnek látjuk, hogy itt a IX., de még a XI. században is bolgárok éltek, ők adhatták a vár szláv nevét, sőt talán maguk építették az erősséget. A többi esetben halványabbak a nyomok. Nógrádtól 24 km-re Nándor /ma Magyarnándor/ szerepel, Gyulafehérvár tágabb körzetében Lándor /középkori nevén Nandurlaka/ bukkan fel, míg talán Belgrád és Zimony körzetében, mindenesetre Szerém megyében Nándor /Nandor/ falu állt a középkorban. Ismerve azonban azt az indeterminizmust, ami a helynévadást jellemzi, a helynevek hiánya vagy szükössége nem perdöntő e vonatkozásban. Egy-egy emberi települést ugyanis a bennük lakott népesség etnikumán kívül még rendkívül sok más szempont alapján nevezhettek el. Ahol viszont a Nándor név szerepel -- főleg a korai középkorban --, ott nagy valószínűséggel gondolhatunk bolgár etnikum jelenlétére, s kevéssé jöhet szóba névadóként Nándor nevű személy.[28]

Szempontjaink alapján tehát nem kevés valószínűséggel

állítható, hogy Csongrád a IX. századi bolgárok /egyik/ központja volt az erdélyi Belgrád /Gyulafehérvár/, az al-dunai Belgrád /Nándorfehérvár+, valamint talán Nógrád mellett. Mindez azonban nem zárja azt ki, hogy a Duna--Tisza közti területet a IX. század végén mint Nagymorávia részét vegyük számításba, ugyanis a Nándor elnevezések csak a terület etnikumára, de nem politikai hovatartozására vetnek fényt.

Jegyzetek

[2] Erre l. Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 95--96.;

Paleobulgarica. 2 /1978/ 4. szám 62--64.

[3] Straschimir Lischev. Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feudalstaaten der Balkanhalbinsel /X--XV. Jh./. Études Historiques III. Sofia, 1966. 95--109.

4 Dimitar Koszev--Hriszto Hrisztov--Dimitar Angelov. Bulgária története. Bp., 1971. 18--19.

5 Christo Christov. La Bulgarie -- 1300 ans d'histoire. Sofia, 1980. 28.

6 Moór Elemér. Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok, No. 104, 1970. 362--363.

7 Bóna István. Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Kéziratos doktori értekezés Bp., é. n. /1971./ 376--377.

8 Bálint Csanád. A Dél-Alföld a IX--X. században. A honfoglalás előestéje. Tiszatáj 30. évf., No. 10, 1976. 29--35., Szőke Béla Miklós. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén. Valóság 22. évf., No. 12, 1979. 11.; Szádeczky-Kardoss Samu. A Közép-Duna-medence Árpád előtt. Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk. Makk Ferenc. Kézirat. Bp. 1981. /egyetemi jegyzet/ 18--20., 33.

9 Imre Boba. Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971; Püspöki Nagy Péter. Nagymorávia fekvéséről. Valóság 21. évf., No. 11, 1978. 60--82.

10 Püspöki Nagy Péter i. m. 74., 80.

11 Kristó Gyula. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 163.

12 Szegfű László. Vata népe. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVII. Szeged, 1980. 14.

13 Bárczi Géza. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp., 1951. 10, 40; Albinus Franciscus Gombos. Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini, 1938. 1720.

14 Emericus Szentpétery. Scriptores rerum Hungaricaum I. Budapestini, 1937. /a továbbiakban: SRH. I./ 370., 369.

15 Josephus Koller. Historia epicopatus Quiqueecclesiarum I. Posonii, 1782. 66.

16 Kniezsa István. Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok I. Szerk. Deér József--Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp., 1943. 182.

17 SRH. I. 84.

[18] Pl. Nagy Imre. Anjoukori Okmánytár I. Bp., 1978. 400.; II. Bp., 1881. 548. stb.

[19] Kniezsa István. A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Településtörténeti tanulmányok 2. Bp., 1944. passim, de vö. 46. old. 3. jegyz.

[20] Melich János. A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6. Bp., 1925--1929. 102--106., 375.

[21] Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 166--167., 697., 465., 719.

[22] SRH. I. 84.

[23] Melich János i. m. 102--107., 144.

[24] Kniezsa István. Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp., 1938. 417., 418.

[25] Kiss Lajos i. m. 166--167., 697., 465., 719., 720.

[26] Györffy György. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Bp., 1975.[2] 88.

[27] Kristó Gyula--Makk Ferenc--Szegfű László. Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historia XLIV. Szeged, 1973. 15--16.

[28] Kristó Gyula. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged, 1976. 58--65.

A BOGUMIL ERETNEKSÉG HATÁSA A XI. SZÁZADI MAGYARSÁG IDEOLOGIAI FEJLŐDÉSÉRE

Szegfű László

1. A magyar honfoglalást /896/ megelőzően hazánk etnikailag igen színes terület volt. A helyben élő lakosság zömét avarok alkották. A korabeli népmozgások -- Konsztantinosz Porphürogennétosz műve alapján -- elsősorban a Kárpát-medence déli része és a Balkán érintkezési területén tapinthatók jól ki. Eszerint a Dél-Alföldre áramló népesség szláv volt.[1] Megerősíti ezt az Annales Regni Francorum tudósítása is, amely a korabeli Észak-Bulgáriából, főképp a Timok folyó vidékéről idetelepülő törzsekről beszél.[2]

Az egykori bolgár fennhatóság emlékét e tájon nemcsak a magyar Anonymus /P. magister/ regényes gestája,[3] de az úgynevezett Bajos Geográfus is megerősíti, amikor e területet érintve a "bolgárok mérhetetlen vidékéről és sok népéről" beszél.[4] Az Annales Fuldenses szerint pedig az itt élő népek

főnökeit a katonai megszállás során bolgár seregrektorokkal cserélték fel és adózásra kényszerítették öket.[5] Bár a régészeti emlékanyag nem gyámolít olyan elképzeléseket, amelyek szerint a bolgár etnikum jelenléte számottevő lett volna itt,[6] mégis feltételezhető, hogy a Szvatopluk által a Szerémségben és a dél-alföldi területeken megszervezett Nagymorva birodalom[7] arabos öltözködésű,[8] sátrakban és jurtákban élő, törökös életmódot folytató[9] -- Konsztantinosz szerint "avaroknak nevezett szláv"[10] -- lakosai körében bolgár elemekkel is számolhatunk.

A szlávok nagy apostola, a Szirmium püspökévé kinevezett szent Metód pedig éppen e területekre kapta működési engedélyét a pápától,[11] s arab források is igazolják, hogy térítő tevékenysége szép eredményeket hozott.[12]

Konsztantinosz Porphürogennétosznak, Szent Naum életiratának és Bizáncot járt cremonai püspöknek, Liudprandnak híradásai[13] alapján, továbbá a dél-magyarországi korai török és szláv eredetű helyneveink tükrében[14] és annak tudatában, hogy a magyar nyelv vallási és egyházi életet tárgyaló szókészletének döntő többsége szláv-török jövevényszó,[15] állíthatjuk, hogy -- bár a magyarság Szvatopluk birodalmát szétzúzta -- ez a népesség túlélte a honfoglalást, sőt bizonyos források arra engednek következtetni, hogy az őslakosok közül nem kevesen részt vettek a magyarok kalandozó hadjárataiban is.[16] Az itt élő népesség bolgár töredékének létszámát a magyarok X. századi balkáni kalandozásai /917., 934., 959., 961., 967--968.,

970. években/ még szaporíthatták.[17] Hasonló lehetett a helyzet etnikai--vallási viszonyok tekintetében -- a talán a XI. század első évtizedéig bolgár fennhatóság alatt maradt[18] -- Erdélyben, illetve a Dunántúlon is, bár ez utóbbi területen elsősorban a római rítusú egyházi szervezet kiépítését kezdték meg az avar birodalom felszámolása után.[19]

Újabb Balkán--Kárpát-medence irányú migrációval kell számolnunk a XI. század első felében. A "bolgárölő" melléknévvel felruházott II. Baszileosz bizánci császár 1001--1018 között leigázta egész Bulgáriát. A bolgárok közül sokan -- különösen katonák és eretnekek -- menekültek el, hogy kikerüljenek a császár rendkívül kegyetlen megtorlásának hatósugarából. A menekülés lehetséges útja a tengeren Itália felé, a szárazföldön pedig Ajtony vezér Maros vidéki territoriuma felé vezetett.[20] Hasonló lehetett a helyzet az 1040--1041. évi -- a hazánkban nevelkedett, leányágon az Árpádokkal rokon Petar Feljan vezette -- nagy bizáncellenes felkelés leverése után is.[21]

Különösen e két utóbbi eseménysorozat kapcsán kerülhettek Magyarországra olyan elemek, akik a Balkánon elterjedt bogumilizmus hívei, szószólói, hirdetői voltak. Tanaik elsősorban a szláv nyelvet beszélő őslakosság és a kalandozások során behurcolt foglyok utódai körében terjedhettek, de hatással voltak a magyarság nem kis hányadára is.[22]

2. A magyarság pogány hitvilágára antropotheizmus jel-

lemző, melynek alapjául a tükörkép-lélek elképzeléséből kifejlődött, az embert túlélő lélek képzete szolgált. Halottaikat továbbra is a közösség tagjainak tekintették, s a túlvilági életet az evilági szerves folytatásának tartották. Mivel úgy vélték, hogy a szabad lélek hatalma, mozgásképessége, ereje nagyobb, mint akkor volt, amikor még az ember vérbő belső szerveiben tanyázott, kialakult a nagyhatalmú szellemősök tisztelete.

Éppen ezért halottaikat körülményes temetési szertartások /virrasztás, elsiratás, megtévesztő cselekmények, távoltartó varázslások, sírmellékletek adása stb./ és halotti szokások /lóáldozat, torok, gyász, névtabu stb./ közepette hantolták el. Később is kiadták részüket, áldoztak számukra a zsákmányból, termésből és az állatok szaporulatából. Segítségüket kérték nehéz helyzetekben, háborúkban, tanúkul hívták szerződéskötéskor vagy az élet nagy eseményeinek /születés, házasság, halál/ szertartásaihoz.

Elképzelésük szerint a holtak lelkei bizonyos idő után elhagyják evilágot és a túlvilágon -- amelynek szféráit hét égbolt választja el, s ezeket csak az asztrális jelképekkel is összekapcsolt világfa töri át -- vándorolnak. Eközben csupán a világfa megmászására egyedül képes, felesleges csonttal rendelkező, jellegzetes ruhát, fejdíszt viselő, önmagát tűz körül táncolva és dobolva transzba ejtő, révületében dobjának állat-szellemén a túlvilágot bejáró, jósló, igéző, rontó--gyógyító, ellenséges szellemekkel viaskodó va-

rázsló, a táltos /sámán/ képes a kapcsolatot tartani velük.

A hetedik ég bejárása után a szellemek a lélekvándorlás törvényei szerint újjászületnek /reincarnatio/ úgy, hogy egy közösségbe /nem vérszerint/ tartozó nő ismét megszüli őket. A nőknek ez a szerepköre, a túlvilággal való misztikus kapcsolata vezetett a velük összefüggő, továbbá a szüléssel, gyermekággyal kapcsolatos babonák, tabuk és hiedelmek kialakulásához.

Mivel eredeti hiedelmeik szerint az ősök szellemei a túlvilágon is társadalmi jelentőségüket megőrizve evilági életüket folytatták, magától értetődő, hogy magasabb szervezettségi /törzsi, törzsszövetségi/ szinten a hitvilágban kettős rétegződés alakult ki: a család, vérségi nemzetség tisztelte egyrészt saját szellemőseit, másrészt hatalmas tisztelettel adózott a nagy hatalommal rendelkező főnökök még nagyobb erejűnek hitt őseinek.

Természetesen a magyarság gazdasági és társadalmi életében -- minden valószínűség szerint épp a volgai bolgárok szomszédságának hatására -- a VIII--IX. században bekövetkezett rendkívül dinamikus fejlődés erre a hiedelemrendszerre is igen nagy hatást gyakorolt eljuttatva azt fejlődése lehetséges végső csúcsára, a theokráciához, az istenkirályság eszméjének kialakulásához.

A törzsszövetség fejének családi kultusza kiterjedt saját egyéni kultuszaikat háttérbe szorítva az egész közösségre, amelynek tagjai a hatalom eredetének természetes alapjait nem ismerve annak csupán misztifikált magyarázatára

képesek. Ez által a fejedelmi hatalmat védelmező és támogató erősen emberfelettivé minősített erejű szellemősöket a közhit lényegében isteni szférába emelte, akiknek élő leszármazottait is -- az ősök reincarnálódásának hite alapján -- karizmatikus hatalmúaknak tekintette; azaz a tényleges, evilági vérségi kapcsolatok transzcendenciába emelése e hit valóságos alapja.

A fejedelem ily nagymérvű szakralitása azonban pontosan az ő számára igen problematikus, hiszen a közösséget ért összes negatív hatásért, kudarcért, csatavesztésért, természeti csapásért stb. legfelső fokon személy szerint őt teszik felelőssé, ezért az ilyen katasztrófák után gyakran meg is ölik. /Így áldozták fel pl. Álmos vezért a besenyőktől elszenvedett katonai vereség után 896-ban./

Nyilvánvaló, hogy a fejedelmi dinasztia számára a kiutat ebből a helyzetből az ideológia olyan továbbfejlesztése jelenthette volna, amely hatalmát alátámasztja ugyan, de a kudarcok ódiumát visszahárítja a közösségre, a népre, azaz fenntartja az uralkodó felső, égi támogatottságának tudatát, de elfelejteti az isten/ek/ és az uralkodó közötti vérségi kapcsolat szálait, továbbá olyan, istentől rendelt morális értékmérőket állít a közösség elé, amelyeknek áthágása magyarázatul szolgálhat bármiféle katasztrófára, kihívhat bármiféle túlvilági bosszút, büntetést. Ennek az ideológiának a kidolgozása azonban szükségtelennek látszott, hiszen a világvallások mindegyike eljutott már erre a fejlettségi szintre,

csupán ezek közül valamelyik intézményes átvételét kellett megoldani. Igy tértek át pl. a hasonló fejlettségi szinten álló kazárok a zsidó hitre, a volgai bolgárok a mohamedán vallásra. A magyarság számára a kereszténység felvétele volt a legkézenfekvőbb, hiszen keresztény államok gyűrűjében foglalt szállásterületet magának.[23]

A helyben élő avaro-szláv lakosság közé települt magyarság bizonyosan már a honfoglalás korától ismerkedett a keresztény tanokkal, de a térítés számottevő méretekben akkor kezdődött meg, amikor Bulcsu és Gyula vezérek Bizáncban megkeresztelkedtek, s Gyula görög térítőpüspököt hozott az országba.[24] Új lendületet kapott a térítőmunka, amikor Gyula leánya, Sarolta feleségül ment Géza fejedelemhez.[25] A X. század hetvenes éveiben a római egyház térítői is megkezdték magyarországi missziós tevékenységüket.[26]

Forrásaink egybehangzó tudósításai szerint nemcsak Géza fejedelem alkalmazott erőszakot a kezén lévő terület népességének megtérítésekor, hanem utóda, István is -- aki végül a római egyházhoz csatlakozott -- karhatalommal támogatta az egyháziak működését. István koronát kapott a pápától, 1009 körül megkezdte a római rítusú egyház szervezeti kiépítését, kolostorokat alapított, idegen papokat fogadott be jelentős számban az országba, köztük a kor egyik legkiemelkedőbb egyéniségét, a velencei származású Gellértet.[27]

Ebbe a kialakulóban lévő új helyzetbe, az új ideológia meghonosításának folyamatába robbant bele a Balkánról a bo-

gumil eretnekség szinte ideológiai válságot idézve elő.

3. Már István törvényeinek bevezetőjéből értesülünk, hogy voltak, akik azt hirdették: "nem kell egyházi vagyon".[28] A királynak tulajdonított De institutione morum ad Emericum ducem c. oktató célzatú, állampolitikai mű első fejezetében pedig "a szentháromság egységét megbontani igyekvők"-ről esik szó,[29] de szükségét érezte a királyné, Gizella is, hogy a székesfehérvári egyháznak adományozott miseruhára /ma a magyar koronázási palást/ a szent szimbolumot /credo-t/ hímeztesse ki.[30]

Feltehető, hogy elsősorban az ország déli részén, ahol éltek olyan -- a magyarsággal elvegyült -- népek vagy néptöredékek, amelyek a kereszténységet már régebben felvették, hódított nagyobb számban híveket a hazánk területére beszivárgó bogumil eretnekség. István király nagyobb legendája tudósít arról, hogy az igehirdetés a déli végeken ütközött a legkomolyabb akadályokba, ahol olykor -- mint ezt Bonifác apát esete példázza -- fegyverrel fogadták a katolikus egyház papjait.[31] Magyarázatul szolgálhat ez a hipotézis arra is, hogy István király miért hagyta az isztriai területről hazánkba vetődött szentéletű Zoerard-Andrást és Benedeket Pannonhalma környékén,[32] az ugyanezen vidékről érkezett Gellértet Bakonybélben remetéskedni,[33] amikor az ország térítőkben szűkölködött. András végül Nyitra vidékére került, Gellért pedig éppen a fent tárgyalt területre, vagyis olyan vidékekre, ahol a kereszténység már régebben gyökeret eresz-

tett, s így a fejét felütő eretnekség nagyobb veszélyt jelenthetett a fiatal magyar egyházra, mint a pogányság. A kiváló teológiai felkészültségű Gellért meg is felelt az egyház és a király herezis ellenes elvárásainak,[34] s bizonyára András is, aki Gellérttel állandó kapcsolatban állt.[35]

Gellért püspök egy utalása meggyőzhet bennünket arról, hogy valóban a korábbi "szláv térítés" területén kellett az egyháznak az eretnekség elleni csatáját megvívnia. Miután Deliberatio supra hymnum trium puerorum c. munkájában részletesen taglalta az eretnekek tanait, viselkedését, s utalt az Aba Sámuel-kori államhatalom eretnekbarát politikájára, megjegyzi: "Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, hogy a metodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön."[36] Kik lehettek ezek a "methodianiste" szóval fémjelzett emberek, akik maguk nem voltak ugyan eretnekek, de -- Gellért szerint -- működésük révén mégis bábáivá váltak a herezisnek? Már 1910-ben Morin rámutatott arra Gellértről írt tanulmányában, hogy ezt a terminust szent Metód tanítványaira /disciples de Methodius/ kell érteni;[37] annak a Metódnak a tanítványaira, akit e szavakkal panaszoltak be a pápánál a bajor papok: "az újonnan feltalált szláv írásával kiszorította a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles szent iratokat, és a nép előtt megvetetté tette azoknak a miséjét, evangeliumhirdetését és egyházi tevékenységét, akik azt latin nyelven végezték."[38]

Olyan papokról lehet tehát itt szó, akik a szláv liturgia szerint végezték a szertartásokat és szláv nyelven hirdették az igét a nyilvánvalóan szláv ajkú híveik számára.[39] Ezáltal az általuk pasztorált területeken akarva vagy akaratlanul elősegítették egy szláv nyelven terjedő eretnekség gyors térhódítását.

E herezis -- amelyet a tanaikkal vitába szálló Gellért püspök megállapítása szerint leginkább újjáéledő manicheizmusnak lehet tekinteni -- követői azt állítják, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré, elvetik az Ószövetséget, rangsorba állítják az apostolokat és evangelistákat. Úgy vélik, hogy "egyes dolgok az istentől erednek, mások az ördögtől, isten egyes alkotásai jók, mások rosszak". Tévelygéseket hirdetnek a pokolról, kiforgatják a teremtésről szóló bibliai történeteket, s olyasmiket tanítanak, hogy az égből alászálló angyalok és lelkek megkívánták a testet, továbbá, hogy valamelyik angyal az ember leányaival közösült, s ettől származnak isten fiai. Azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak. A bibliai szövegekből "rágalmakat szőttek a Jó ellen ugatva a Rosszról". Véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, s hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg. Tagadják a szentháromság egységét, elvetik a test feltámadásának tanát. Krisztus testét káromolják. Különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt. Támadják az egyházat és a papokat, elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat, visszakövete-

lik a holtak lelkiüdvéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnát. Céljuk, hogy bomlasszák az egyházat, s híveit elcsábítsák, hiszen maguk is az egyház közösségéből szöktek meg.[40]

A fentiekből az is leszűrhető, hogy az eretnekség magyarországi jelentkezése nagyerejű lökést adott a hazai teológiai gondolkodás kibontakozásához. Ennek köszönhető, hogy az e korban az egész európai egyházra jellemző általános szellemi tespedtség közepette olyan nagylélegzetű és a kortárs írások szellemi színvonalát messze meghaladó teológiai művek megalkotására került sor hazánkban, mint Gellért már citált Deliberatio c. műve, a szentháromságról írott /elveszett vagy lappangó/ De divino patrimonio c. értekezése, vagy /a szintén elveszett/ kommentárja Szent Pál zsidókhoz intézett leveléhez.[41] A hivatalos egyházi tanításokat ért eretnek támadások szükségessé tették a keresztény vallás hittételeinek újragondolását, ezek fogalmi tisztázását, védelmük új helyzetnek megfelelő kidolgozását. Gellért püspök volt az, aki felismerte, hogy valamennyi vitatott tétel Krisztus emberréválásának /humanitas Christi/ tanítására, továbbá az ezzel szervesen összefüggő szentháromság tanra vezethető vissza; ezek elvetése pedig a keresztény vallást alapjaiban semmisítené meg. Müveit tehát ezek védelmének, s az eretnekek dualisztikus világképe cáfolásának szentelte.

Az eretnek prédikátorok az evangeliumi szegénységet saját aszketikus, önmegtartóztató, igénytelen életmódjukkal

példázva sokkalta inkább megnyerték a köznép rokonszenvét, mint a fegyveres kísérettel térítő, sokszor hivatásukkal össze nem egyeztethető ügyekbe bonyolódó, feddhetetlennek éppen nem nevezhető életvitelű keresztény papok. A katolikus egyház legjobbjai azonban -- bár kárhoztatták az eretnekséget -- nem hunytak szemet a papi visszaélések láttán. Gellért püspök például saját papjai fegyelmét megszigorítva[42] maga is folytatta aszketikus gyakorlatait.[43] Az eretnekek önmegtagadó életét képmutatásnak tartotta ugyan, de egyúttal keményen ostorozta az egyházon belüli negatív jelenségeket. Kitöréseiből megtudhatjuk, hogy a korabeli Magyarországon voltak kapzsi, nyerészkedő, isten törvényeivel mit sem törődő, rablástól vissza nem riadó, hatalmaskodó, bujálkodó, női és férfi ágyasok seregét tartó, zabáló, a világi hatalomnak hízelgő, szajhák kegyeit kereső, szakértelem híjjával lévő, a királyi önkényt fenntartás nélkül kiszolgáló, ringyókkal dőzsölő, mindenféle hivatal után kapkodó papok.[44] Szükségessé vált tehát egy mélyreható szabályozás, amelyet királyaink -- Gellért eszmei örökségét ápolva -- a belső hatalmi harcok elültével, a feudalizmus megszilárdulásával meg is valósítottak.[45] Az István király halálát követő időszakban azonban épp a hitterjesztők viselkedése miatt sokszor nagyon is kérdéses volt, hogy melyik tanítás képviselői testesítik meg igazán az evangeliumi tanításokat. A trónviszályok során még Aba Sámuel király /1042--1044/ is, aki nem kis demagógiával próbálta ingatag hatalmát megszilárdítani, hajlott az eretnek

tanítások felé. Ezért aztán Gellért rendíthetetlenül szembeszállt vele, megtagadta húsvéti koronázását, vérengzései miatt szószékről nyilvánosan, -- a királyt jelenlétében -- keményen megdorgálta, s megjövendölte neki tragikus bukását. A pápa pedig kiközösítette Abát.[46]

4. Az eretnek tanítások azonban nemcsak kristálytiszta teológiai fejtegetések voltak. Az önmagában is elég sok kozmogonikus mitoszt és legendás történetet tartalmazó manicheus tételek új, bogumili megfogalmazásukban a bolgár néphagyomány számtalan elemével, mondájával bővültek. /Ezek közül az apokrif teremtésmondák és legendák közül néhányat Dél-Magyarországon is sikerült feljegyezni.[47]/

Nyilvánvaló, hogy a mesés történetek, mondai és legendás motívumok könnyen utat találtak a néphez. A magyar folklórba való gyors beépülésük pedig az eretnek vallási tanítások rohamos térhódításának veszélyével fenyegetett.[48]

Erre reakcióképpen a római katolikus egyháznak is meg kellett próbálkoznia a vallási szinkretizmussal, a néphit és a vallás összehangolásával. Természetesen üldözték mindazon hiedelemvilágbeli elemeket, amelyek kizárását a vallás dogmái megkövetelték, és azokat a szokásokat, amelyek az egyházi tanításokkal ellenkeztek. Ezeknek még az emlékét is igyekeztek kitörölni az emberek tudatából. De ilyen elem és gyakorlat az ősvallásban nem sok volt, mivel ugyanazon gyökerekből sarjadt, mint a kereszténység, csak megrekedt egy lényegesen

primitívebb síkon. Elég volt tehát az ősi hiedelmeket a babonák világába szorítani, bizonyos figuráit az emberiségre mindig bajt hozó Sátán táborához kötni, s máris megvolt az a félelemkiváltó alap, amellyel szemben az egyház teljes védelmet igérhetett a keresztény hitre térők számára. Más esetekben pedig egyszerűen krisztianizálták a pogány mítoszokat, mondákat: Álmos fejedelem pogány eredetmondáját például átvitték a szent István születését elbeszélő immár keresztény legendarészletbe; a mogyoródi csatában a szerencsét pogánykori örökségként megtestesítő fehér menyét keresztény hősnek jövendöli meg a győzelmet; a váci egyház felépítésének helyét pogány csodaszarvas megjelenése határozza meg; azt pedig, hogy István király elnyerte az örök üdvösséget a hagiografus a pogány kor "lelket tápláló vér" képzetével tette érthetővé és érzékletessé az egyszerű magyar számára.[49]

Valamennyi kísérlet közül kiemelkedik azonban a Szűz Mária kultusz Kárpát-medencei kibontakoztatása. A pogány magyarság hitvilágának legmisztikusabb, legelvontabb része volt a szüléssel, születéssel kapcsolatos elképzelések rendszere. Az a tény, hogy a férj valamelyik túlvilágon vándorló őse születik újjá, vér szerinti rokonának lelke reincarnálódik, de ez mégis egy, a vérségi közösséghez nem tartozó nő, a feleség közreműködése révén következhet csak be, ez a nő lesz a félelmetes túlvilági erők részese, megmagyarázza azoknak a tabuknak a sorozatát, amelyek alá a terhes, szülő és gyermek-

ágyas nő esik, azt a kimondhatatlan félelmet és tiszteletet, amellyel ezeket az asszonyokat körülveszik. Az embert túlélő lélek körforgásának két kardinális pontja a születés és halál: az élő a halál felé halad, amikoris a testből végleg kilép a lélek, s megkezdi azt a túlvilági vándorlást, amelynek célja, hogy ismét testhez jutva újólag megszülessék e világra. A nő az élet kapuja, ugyanis a számtalan halálnem bármelyikét szenvedte is el az ős, lelke csak egyetlen módon ölthet testet: ha egy asszony ismét a világra hozza.[50] Nem véletlen tehát, hogy a keresztény térítés időszakában az olyan zseniális egyházi férfiak, mint amilyen Gellért püspök is volt, éppen az ilyen témákat próbálták mindenekelőtt párhuzamba állítani, mint pl. az anyaság misztériumának pogány és keresztény felfogása. A bogumilizmus hívei viszont minden materiális dolgot -- köztük az emberi testet is -- az ördög művének tartva tagadták Krisztus igazi emberségét, a test feltámadását, ezzel megbontották a szentháromság egységéről vallott egyházi tanításokat[51] és elvetették Mária istenanyaságának a 431. évi ephesusi zsinaton megfogalmazott tételét is.[52]

Gellért jó érzékkel ismerte fel, hogy valamennyi ezen éretnekség kapcsán felmerülő probléma kulcsa lényegében Krisztus megtestesülésének, a "humanitas Christi"-nek kérdése. Éppen ezért tanítása fókuszába állította Mária istenanyaságának kultuszát: szentbeszédeket mondott, liturgiai

újításokat foganatosított, oltárokat szentelt, egyházakat alapitott, monostort építtetett a Szűzanya tiszteletére, s a "mater misericordise" eszme nevében bocsátott meg a bűnösöknek.[53] "És az ő tanácsának intéséből -- mint a névtelen karthauzi barát állítja -- akkoron kele fel, hogy az sziz Máriát ez Magyarországban Bódog-Asszonnak, avagy ez világnak Nagy asszonyának, hivnák; szent István királ es ez szegén országot Bodog-Asszon országának nevezé."[54]

De nemcsak Istvánt hangolta fanatikus ügybuzgalommal Mária tiszteletére,[55] kultuszának terjesztésére,[56] hanem teológiai munkáiban is kifejtette, hogy isten valóban atya, "aki megváltót nemzett nekünk"; "test szerint pedig Krisztus Máriától származott", aki "érintetlen és szeplőtlen szűz", "Gábriel jövendölésének megfelelően a szentlélektől fogant és megszülte a világ megváltóját", "a szentlélektől fogant a szűz és szülte az Ur testét, melyet az istenség magára öltött", ugyanis "Krisztus beköltözött a szűzbe, és szűztől fogantatott, mert azt akarta, hogy keresztfára szögezzék". Biblikus képek szimbolikus értelmezésében pl.: Gedeon gyapjúja "a szeplőtelen szűz teste, amelyre rászállott az eső, azaz Krisztus egész istensége, melyet mindenkor együtt bírt az atyával". A szűzen szülés dogmáját pedig a tengeren haladó hajó útjának hasonlatával világitotta meg, amelyben a hajó "Krisztus, aki áthaladt a szűzön, Mária pedig végig szűz maradt."[57] Ennyi is elegendő -- úgy érezzük -- annak bizo-

nyitására, hogy Gellért elsősorban Mária kultuszában a "genetrix dei", "mater Christi" fogalomkörét favorizálta. Ezzel sikerült a pogány magyarság kultuszából egy nagy tiszteletnek örvendő, női princípiumot megtestesítő szereplőt -- jótulajdonságai, segítőkészsége Szűz Máriára ruházásával -- átemelnie a keresztény vallásba. Ugyanezen ősi figura rossz tulajdonságai, ártó, rontó vonásai pedig önálló életbe kezdve a babonás néphit Szépasszonyává -- a Boldogasszony ellenlábasává -- álltak össze.[58]

5. Első pillantársa is úgy tűnik, hogy élesen elhatárolható a pogány magyar hitvilág a Kárpát-medencei eretnekség tanaitól, s etnikailag is jól elkülöníthetők a pogányság és eretnekség hívei egymástól. /Elég itt csupán a túlvilághitre utalni, amelyben a magyarság teljesen az evilági lét folytatását tételezi fel, amit az eretnekség elvet. Pogány halotti áldozatok nyomait néha még a XI. század közepi temetkezéseknél is sejthetjük, az eretnekség ugyanakkor elveti a holtak lelkéért felajánlott ajándékot.[59] /Ám e kérdés sokkal bonyolultabb./

Gellért határozottan állítja, hogy az eretnekség térhódítása általános: "Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot -- írja --, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk."[60] E sorok egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a frissen keresztelt magyarok széles tömegeire hatott az eretnek ideológia,

a heretikus tanítás. Ugyanakkor Vata minden ízében pogány, a kereszténység minden változatát elvető lázadásának résztvevői sorában ott találjuk az eretnekeket is.[61] /Csak zárójelben jegyezzük meg -- hiszen a nevek önmagukban nem sokat árulnak el viselőjükről --, hogy a pogány magyar reakció két név szerint is megemlített figurája -- Vata és Murtmur -- török, illetve szláv nevet visel.[62]/

Mivel magyarázható mégis, hogy e két nagyon is eltérő ideológia, tanaiban egymással is szembeállítható hitvilág hívei 1046-ban egymásra találtak, s közös nevezőre kerülve egységesen tudtak fellépni? Milyen indítékok alapján kovácsolódott eggyé Vata vallásilag és etnikailag is heterogén népe? Véleményünk szerint a kulcsot a bogumilizmus rendkívül radikális, szélsőségesen antifeudális tanaiban kell keresni. Prédikátoraik szerint az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvények feleslegesek, nincs szükség közhatalomra, fel kell számolni minden hivatalt, a kiváltságok hazugságokra épülnek, nem kell adót fizetni sem úrnak, sem királynak, likvidálni kell a tisztségviselőket, le kell számolni a képmutató püspökökkel és hazug papjaikkal, akik az ördög igéit hirdetik, le kell rombolni a templomokat, el kell égetni a kereszteket, mert azok a Sátán jelképei, a tized rablás, tehát bűn fizetni, az egyházi szertartások komédiázások, a papok által előírt böjt és vezeklés ostobaság, badarság a holtak lelkiüdvéért adományokat tenni az egyháznak, felesleges az eskü, a kötelezettségek betartása butaság stb.[63] Ennyi is

elég alkalmasint annak megvilágítására, hogy miért lehetett a talán nem is magyarok által terjesztett eretnekség veszélyesebb ideológia, miért lehetett egy olyan lázadás programjának az alapja, amely a kialakuló magyar feudális állam ellen lángolt fel, s amelynek tömegerejét a pogánysághoz szító, az eretnekség teológiai tartalmát talán meg sem értő, lesüllyedésre ítélt, elszegényedett szabad magyarok alkották.

Az 1046 nyárutóján a kereszténységét feladó Vata[64] vezetésével kirobbant pogánylázadás rendkívül gyorsan szélesedett országos méretű antifeudális megmozdulássá. A pogányok és eretnekek ugyanazon tábor soraiban harcoltak az új rend minden -- egyházi és világi -- képviselője ellen. Szinte napok alatt szétzilálták Péter király /1038--1041. illetve 1044--1046/ feudális államát, legyilkolták őt magát is híveivel együtt, de nem kímélték az általuk támogatott trónkövetelők feudális támogatóit sem. Így vált a lázadók áldozatává az I. András /1046--1060/ párthívének számító Gellért püspök és kísérete, jóllehet éppen az érkező hercegek üdvözlése végett siettek Budára.[65]

A feudalizmus erői azonban sokkalta komolyabbak voltak már, semhogy a lázadók egy csapásra elsöpörhették volna azokat. A Vazul-fiak színleg egyetértettek ugyan az elégedetlenekkel, hiszen ez a hatalom megszerzését biztosította számukra, de amint biztosan tartották kezükben a jogart, változtattak politikájukon. Nem véletlenül nyerte el az utókortól I. András az "albus et catholicus" jelzőt: "Megparancsolta

tehát -- a krónikás szerint -- egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre szent István király oktatta őket."[66] A krónika rendkívül árnyalt kifejezése, hogy tudniillik a lázadókat "ad veram Christi fidem" serkenti a király, nem hagy kétséget az iránt, hogy erős kézzel sújtott le a "Krisztus nem igaz vallását" hirdetőkre, azaz a pogányok mellett az eretnekekre is.[67]

Az alávetettek a Vata-féle mozgalom gyengébb utórezgéseként 1061-ben még egyszer kísérletet tettek a felkelésre, de I. Béla király /1060--1063/ katonáival szétkorbácsoltatta a tömeget, vezetőiket pedig legyilkoltatta vagy élethosszig elzáratta.[68] Talán a magyarországi kereszténynellenes lázadások visszhangjaként döntött úgy 1062 körül a spalatói zsinat is, "hogy ezentúl senki ne merje szláv nyelven szolgáltatni a szentségeket, hanem csak latinul vagy görögül, és azon a nyelven senkit ne szenteljenek fel pappá. Azt is mondták, hogy a gót /glagol/ betűket valami Metód nevű eretnek találta fel, aki azon a szláv nyelven hazugul sokat írt a katolikus hit tanai ellen, amiért is, mint beszélik, Isten ítélete őt hirtelen halálra kárhoztatta."[69]

Bár e felkeléseket leverték, következményeit felszámolták, mégis megállapíthatjuk, hogy már a magyar feudalizmus kiépítésének kezdeti időszakában az eretnekség hirdetői egy vallási köntösbe burkolt -- epikus motívumaiban a hazai folk-

lórba is beépült --, igen hatásos antifeudális és antiklerikális ideológiai fegyvert adtak az elnyomottak kezébe. De nem becsülhetjük le azokat a törekvéseket sem, amelyeket épp a bogumilizmus váltott ki reakcióképpen, amelyek mindenekelőtt az ellene folytatott kényszerű világi és egyházi küzdelemből fakadtak és siettették hazánkban a -- fejlődésünknek ebben a szakaszában még a társadalmi haladást képviselő -- feudalizmus kiépülését, a magyaroknak az európai népek közösségébe való gyors beilleszkedését.

Jegyzetek

1 Moravcsik Gyula. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950. 122--125, 140--143.

2 Annales regni Francorum. /ed. Kurze. F./, Hannoverse, 1895. 149.

3 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. /ed. Szentpétery, Emericus/ I--II. Budapestini, 1937--1938. -- a továbbiakban SRH. Idézet: SRH 1. 48.

4 Monumenta Poloniae Historica. /ed. Bielowski, August/, I. /reprint/ Warszawa, 1960. 10--11.

5 Monumenta Germaniae Historica. /ed. Pertz, S. I./, Scriptores I. Hannoverae, 1826. 359.

6 Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. /szerk. Hajdú Péter--Kristó Gyula--Róna-Tas András/, I:1. Budapest, 1976. 117.

7 Moravcsik: i. m. 64--65, 172--173, 176--177.; Boba, Imre. Moravia's History Reconsidered. Hague, 1971.; Püspöki Nagy Péter. Nagymorávia fekvéséről. Valóság, 1978. 11. sz. 60--82.

8 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.[2] /Szerk. Györffy György/, Budapest, 1975. -- a továbbiakban: MEH. Idézet: MEH 88.

9 MEH 94.; Szegfű László. Vata népe. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 67, 1980. 13.

10 Moravcsik: i. m. 122--123.

11 Püspöki Nagy Péter. Thessaloniki szent Metód, Szirmium püspöke. /Előadás a Szegedi Akadémiai Bizottság és a József Attila Tudományegyetem által rendezett "Magyar őstörténeti tudományos ülésszak"-on, Szeged, 1979. március 9-én./

12 MEH 88, 280 /157. jz./; Kristó Gyula. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 299--308.

13 Moravcsik i. m. 64--65, 180--181.; Kristó Gyula--H. Tóth Imre. A legrégibb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 58. 1977. 16.; Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. /ed. Gombos, Al-

binus Franciscus/. Budapestini, 1937--1938. 1469.

14 Borovszky Samu. Csanád megye története 1715-ig. I. Budapest, 1896. 15.

15 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. /főszerk. Benkő Loránd/. I--III. Budapest, 1967--1976. címszavak szerint.; Szegfű i. m. /1980/ 15.; Róna-Tas András. A nyelvrokonság. Bp., 1978. 286.

16 Gombos: i. m. 2200, 2039, 449, 2616.

17 Kristó: i. m. /1980/ 299--308.

18 Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 94--110.

19 A magyar honfoglalás kútfői. /ed. Pauler Gyula--Szilágyi Sándor/, Budapest, 1900. 301--313.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. /ed. Fejér, Georgius/. I. Budae, 1829. 261.

20 Szegfű László. Gellért, marosi püspök. Világosság. No. 17, 1976. 93.; Szegfű László. Az Ajtony-monda. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 40, 1972. 23--24.

21 Szegfű: i. m. /1976/. 94--95.; Vö. még: Fehér Géza. A bolgár egyház kisérletei és sikerei hazánkban. Századok. No. 61, 1927. 1--20.; Vajay, Szabolcs de. Grossfürst Geysa von Ungarn Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen, 21/1962/, 46--47, 58--59.; Angelov, D. Bogomilsztvoto v Bolgarija. Szófia, 1964. 364--366.

22 Szegfű: i. m. /1980/ 16--17.

23 Szegfű László. Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. /szerk. Makk Ferenc/, JATE jegyzet. Budapest, 1981./Megjelenés alatt./

24 Gombos: i. m. 1011.

25 Szegfű László. Sarolta. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. /Szerk. Horváth János--Székely György/. Budapest, 1974. 239--251.

26 Györffy György. István király és műve. Budapest, 1977. 67--81.

27 Györffy: i. m. /1977/ 148--190.; Gellért életére és munkásságára vonatkozó bibliográfiát lásd: Szegfű László. Néhány XI. századi "liber portabilis" nyomában. /Gellért püspök könyvei/.

Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, No. 8, 1979. 1. fasc. 37--42.

28 Závodszky Levente. A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. 142.

29 SRH II. 621.

30 Horváth János. Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények. No. 60, 1956. 1--19.

31 SRH II. 382.

32 SRH II. 357.; Boba, Imre. Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istrian? Ungarn-Jahrbuch, No. 7, 1976. 65--71.

33 SRH II. 388, 472, 488.

34 SRH II. 620--621.

35 Deliberatio supra hymnum trium puerorum. -- a továbbiakban: Delib. Kézirat: Bayerische Staatsbibliotek, München. Clm. 6211.; Legújabb kiadása: Gerardi Morosenae aecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnvm trivm prerorvm.

/ed. Silagi, Gabriel/. Tvrnholti, 1978. -- idézett hely: Delib. /ms/ 130^{v}--131^{r}, 142^{v}--143^{r}, 165^{v}--166^{r}.; Silagi: i. m. 140--141, 153, 178.

36 Delib. /ms/ 46^{v}.; Silagi: i. m. 51.

37 Morin, D. G. Un théologien ignoré du XIe siècle: l'évêque--martyr Gérard de Csanád, O. S. B. Revue Bénédictine, No. 27, 1910. 521., Szegfű: i. m. /1972/ 12.

38 MEH 202.

39 Tot, Imre. Kirillo-Mefodievskie tradicii v szrednevekovoj vengrii. Palaeobulgarica--Starobălgaristika. No. 4, 1977. l. 20--25.

40 Szegfű László. Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények. No. 72, 1968. 502--510.

41 Karácsonyi János. Szent Gellért csanádi püspök, élete és művei. Budapest, 1887. 255--258.

42 SRH II. 495, 499.

[43] SRH II 497. 499--501.

[44] Szegfű: i. m. /1979/ 33.

[45] Závodszky: i. m. 157--171, 181--209.

[46] SRH II. 500.; SRH I. 324--333.

[47] Strausz Adolf. Bolgár néphit. Budapest, 1897.; Kálmány Lajos. Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged, 1893.

[48] Delib. /ms/ 46^{v}.; Silagi: i. m. 51.

[49] SRH I. 38, 390, 394--395.; SRH II. 403--404, 436--437.

[50] Szegfű: i. m. /1981/.

[51] Szegfű: i. m. /1968/ 506--508.

[52] Artner Edgar. Ókeresztény egyház- és dogmatörténet. I. Budapest, 1946. 394--401.; Berki Feriz. Az orthodox kereszténység. Budapest, 1975. 243--244.

[53] SRH II. 476, 478, 496.; Gombos i. m. 878, 1398.

54 Toldy Ferenc. Magyar szentek legendái a carthausi névtelentől. Pest, 1859. 54--55.

55 SRH II. 381, 385, 387--388, 390, 396, 399, 421, 424, 431, 436, 437.

56 Bálint Sándor. Ünnepi kalendárium. II. Budapest, 1977. 173--176.

57 Delib. /ms/ 160^{v}, 60^{r}, 113^{v}, 120^{v}, 53^{r}, 118^{r}, 151^{v}.; Silagi i. m. 172, 65, 122, 129, 58, 127, 163.

58 Szegfű i. m. /1974/

59 László Gyula. A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 480.; SRH I. 344.

60 Delib. /ms/ 46^{v}.; Silagi i. m. 51.

61 SRH I. 341--342.

62 SRH I. 338, 342.

63 Angelov i. m. 227 és a következők, továbbá elszórtan.; SRH I. 359, 329--330.

[64] SRH I. 337--338: "primus inter renatos":

[65] Szegfű i. m. /1976/ 96; Szegfű László. Gellért püspök halála. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, No. 66, 1979. 19--28.; Szegfű László. Pannónia első mártírja. História, No. 2, 1980, 3.sz. 15--16.

[66] SRH I. 344.

[67] Kristó Gyula. A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974. 69--71.

[68] SRH I. 359--360.

[69] Fejér i. m. 397--398.

BULGÁRIA EGY XIII--XIV. SZÁZAD FORDULÓJÁN KELETKEZETT "VILÁGPOLITIKAI" ELKÉPZELÉSBEN

Nacsa Mária

A XIII. század második felében Magyarországon több olyan mű is napvilágot látott, amely meghatározott politikai koncepció érdekében keletkezett. Elég itt csupán a Kézai Simonnak tulajdonított hun-történetre, vagy a Lodomér esztergomi érsek által írt szent Istvánról szóló költeményre utalnunk.[1] Ezek elsősorban a magyar politikai ideológia szempontjából fontosak, de kialakulóban van ekkoriban egy nagy világpolitikai elképzelés is, amely ugyan eredendően nem magyarországi fogantatású, de magyar vonatkozásai is vannak.

Ez a nagyszabású terv a pápaság és császárság küzdelmének XIII. század közepi szakaszában kovácsolódott ki. Manfréd, II. Frigyes természetes fia -- a Hohenstaufok Dél-Itália birtoklásáért folytatott hosszú utóvédharcaként --

védi szívós kitartással a Szicíliai Királyságot, IV. Konrád császár fiának, Conradiónak érdekeit képviselve. A vele szemben álló pápa, IV. Kelemen 1265-ben segítségül hívja IX. /szent/ Lajos francia király testvéröccsét, Anjou Károlyt, Provánce és Anjou grófját, felkínálva neki a nápolyi trónt. Az ambiciózus Anjou fényes győzelmet arat Beneventónál majd Tagliacozzónál. Ezzel kezdetét veszi az Anjou-ház dél-itáliai uralma.

I. Károly a szicíliai siker után már egész Itália birtokára vágyott, ugyanakkor a bomladozó görög császárságot is meg akarta kaparintani, hogy romjain egy erős keleti-frank birodalmat hozzon létre. Európa politikai térképének átrajzolására szőtt nagyhatalmi terveit különösen a koldulórendek képviselői támogatták, ugyanis a pápaság ezeket bízta meg a balkáni hereticusok és szkizmatikusok megtérítésével, s a római egyházba való visszavezetésével. A tervezett erős frank állam erőszakapparátusa árnyékában és segítségével és az inquisitióval megsemmisíthették volna az eretnekséget és a szkizmát.[2] Az itáliai hatalom megszerzéséért folytatott harcokat egy magyar származású szerző, Andreas Hungarus is megörökítette Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportatae c. művében.[3] Andreas Hungarus annak a Kelyan ispánnak a fia, aki egyházi szolgálatban állt, és a szlavóniai Roviscse megyében is voltak birtokai. Ismerjük a szerző testvérét, Bolchardust is, aki 1279-ben ispáni tisztet töltött be. Ő maga IV. Béla idején káplán

és győri kanonok, 1266-ban kápolnaispán, később mosoni főesperes. 1270-ben minden bizonnyal ő is tagja volt az I. Károly szicíliai királyhoz menesztett követségnek. 1286. január 13-án jelen volt a raguzai Szűz Mária templomban, ahol pápai megbízásból intézett egy ügyet. Tudjuk róla, hogy 1306-ban még élt, mert Károly Róbert megbízásából V. Kelemen pápánál járt, Arpádházi Margit szenttéavatási ügyének szorgalmazása végett. Érdemei elismeréséül a pápa, midőn Marinus, Antibari érseke meghalt, őt szentelte erre a pozícióra, melyet föltehetőleg 1308 után bekövetkezett haláláig töltött be.[4]

A fent vázolt monumentális terv azonban a szicíliai vecsernye /1282. március 30./ után aktualitását vesztette, csupán a Balkánon működő szerzetesek próbálták evidenciában tartani. Lényegesen megváltozott a helyzet azonban az Árpád-ház kihalásával: felmerült annak lehetősége, hogy a magyar trónra aspiráló Károly Róbert az ország megszerzése után rokonával, a Balkán Dél-nyugati részén tevékenykedő Valois Károllyal összefogva realizálhatja korábbi elképzeléseit.

Róbert Károlynak 1307. őszén sikerült elismertetni Magyarországon trónigényét. Ennek hatására a szkizmatikus szerb uralkodó tárgyalásokat kezdett a pápával, akit a római egyházba való visszatérésével hitegetett.[5] A bizánci császárság ugyanekkor a szeldzsukokkal és a tatárokkal volt kénytelen hadakozni. Ebben a politikai szituációban keletkezett

egy másik mű, a Descriptio Europae Orientalis,[6] amely bevezetőjében földrajzi leírást ígér Dél-Kelet Európától, valójában azonban egy politikai programirat, amely a Balkán és a szomszédságában lévő országok bemutatása kapcsán arra ösztönzi az Anjou-Valois ház tagjait, hogy elevenítsék fel a korábbi tervet, és indítsanak közös hadjáratot a szóban forgó területek megszerzésére, a herezis és a szkizma teljes megsemmisítésére.

A mű keletkezési idejét -- Górka megállapításai és saját kutatási eredményeink alapján -- 1308. február--márciusára tehetjük.[7]

Ha a leírást elemeire bontjuk, megállapíthatjuk, hogy Magyarországot, Dalmáciát, Albániában Durazzó, illetve Itáliában Bari környékét ismeri jól, feltehetően személyes élmények alapján. Ide sorolhatjuk talán még Rácországot is. Kevésbé tájékozott Bulgária, Ruthenia, Csehország és Lengyelország viszonyairól, e területekről személyes élményei nincsenek, de másodkézből szerzett információi, bár egyenetlenek, megbízhatónak tűnnek. Jól ismeri Bizáncot, ám leírásából egyértelműen kiviláglik, hogy irodalmi élményei /igen különböző korú alkotások középkori kivonatai/ alapján fogalmaz.

Névtelenünk 32 folyót említ művében név szerint, s ezek szinte kivétel nélkül Magyarországon, Albániában, valamint a Balkán nyugati és északi részén találhatók. Kitér a halászatra is, de halfajtákat név szerint csak Magyarországon

említ. A folyók hajózhatósága mellett különösen a tengeri átkelés érdekli, s az sem lehet véletlen, hogy Bari-Antibari adriai réve kiemelten szerepel művében. Települések közül kiváltképp a városok érdeklik. /Városokba a kolduló-rendek telepedtek le ekkoriban!/ Ásványi kincsek közül ezüst-, arany-, és sóbányászatot említ.A magyarországi sóbányákról pedig azt is tudja, hogy itt úgy bányásszák a sót, mint másutt a követ.

Történeti ismeretei is részben személyes élményeken, részben írásos és szóbeli forrásokon alapulnak. E témakörben is kitűnik a szerző magyarországi érdekeltsége. Egyértelmű maximális elkötelezettsége az Anjouk iránt. Teológiailag képzett, különösen jártas a domonkos rend ez idő tájt aktuális ügyeiben. A szkizmát és az eretnekséget mélységesen elítéli. Művében nyelvi-nyelvészeti problémákra is kitér. A különféle nyelvek közül az albánról azt állítja, hogy az minden más nép nyelvétől különbözik. Ugyanakkor semmit nem mond a magyarok nyelvéről, amely szintén egyedülálló Közép-Európában. Úgy látszik, a magyart értette, s ezért ennek a környező népek nyelvétől elütő jellege fel sem tűnt számára. Önmagában is sokat mond, hogy a szerző az általa ismert összes szláv nyelvet a szlovénhez hasonlítja. A fentiek, továbbá az itt és most fel nem sorakoztatható érvek alapján szerzőnk lehet dalmát is, magyar is. A dalmát származás ellen szól azonban egy perdöntő tévedése Károly Róbert nevével kapcsolatban. Tudjuk, hogy a későbbi magyar királyt

Itáliában Caroberto-nak nevezték, ami a Carlo és a Robertonak összevont becézése. Ezt a szerző Karolus Bertusnak oldja fel, ami világosan bizonyítja, hogy Caro Berto összetételnek tekintette a nevet, amit egy itáliai, vagy dalmata anyanyelvű, aki nem tanulta a nyelvet, soha el nem követne.

Részletes, - a mű szinte soronkénti - elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a szerző magyarországi illetőségű, és azonos a Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportate megalkotójával, Andreas Hungarus-szal.[8]

Az idős szerző művében természetesen kitér Bulgáriára is, mint a leendő birodalom egyik részterületére. Előre kell bocsátanunk, hogy ezt a vidéket közel sem ismeri olyan jól, mint Magyarországot, vagy a dalmát tengerpartot, mégis viszonylag sok információja lehetett e területről.

Írásában ugyanis körülhatárolja Bulgáriát. Elmondja, hogy az ország Rutheniával együtt északról Görögországot veszi körül. Területét tíz hajózható folyó öntözi, amelyek arannyal kevert homokot hordanak. Ezt a cár parancsára folyamatosan mossák, kivonva belőle az aranyat. Az ország közepén folyik a Duna, melyet a beletorkolló vizek sokasága táplál. Ezektől a Duna szélessége néhol 14 mérföldnyire duzzad. A domborzati viszonyok tárgyalásánál szerzőnk elmondja, hogy területét igen magas helyek és nagyon sík földek tagolják. Egyébiránt földje nagy kiterjedésű és gyönyörűséges, elbájoló erdők és ligetek borítják. Vadállatok kö-

zül az egyszarvú, a tigris és a hód nevével találkozunk. Bőségesen van itt kenyér, hús, hal. Ásványkincsek közül az arany és ezüst bőségéről ír. Aranyhoz a már fentebb leírt módon jutnak, az ezüstöt pedig a bányák mélye rejti. Mindezeken kívül sokféle árucikk, valamint viasz és selyem található itt nagy mennyiségben.

Bulgária városai közül csak Vidint említi, amely hatalmas és az ország székhelye. A lakosságról megtudhatjuk, általában nem harciasak, a fegyverforgatásban -- a szerző itt biztosan lovagi fegyverzetre gondol -- kevéssé járatosak. Vallásukat tekintve szakadárok, félhitűek.[9] Itt kívánom megjegyezni, hogy a szakadársággal és eretnekséggel műve számtalan helyén foglalkozik. Megállapítja, hogy a Dalmát tengerpart lakói le Albániáig tisztán katolikusok,[10] az albán partvidék lakóiról pedig úgy vélekedik, "hogy sem nem tisztán katolikusok, sem nem tisztán szakadárok".[11]

Kis-Ázsia lakói ugyan keresztényeknek nevezik magukat, valójában nem azok. A görögöket tartja szakadároknak, és félhitűeknek, akiknek "a szakadárságából vezethető le minden szakadárság a többi szakadár nemzet körében". Valamennyi szakadár egyház fölött a bizánci pátriárka áll.[12] Eretnekségről Szerbia esetében tesz említést, elmondván, hogy sok, igen gonosz eretnek él ott, akiket azok fertőznek meg a herezissel, akik az inquisitio elől ide menekültek.[13] A szakadárságot és az eretnekséget elítéli, és elmarasztalóan nyilatkozik a hitehagyásról is, amikor elmondja, hogy szt. Margit

unokahuga három évtizednyi apácaélet után elhagyta hitét, és egy cseh főurat "vett férjül", majd Uros felesége lett.[14]

Bulgária lakói szerinte szlavón nyelvet beszélnek. Az ország a szerző szerint "imperium", amit bizonnyal cárságnak kell fordítanunk. Valamennyi cárját /imperatores/ Sismaninak nevezik. Szerzőnk úgy tudja, hogy a cárság egykor a Konstantinápolyi Császárság része volt, és "most" is így kellene hogy legyen, ha lenne egy erős császár. Szerzőnk itt az 1018-tól a XII. század végéig terjedő időszakra utal, amikor Bulgária bizánci fönnhatóság alatt állt. Az író tudja, hogy a bizánciak után Magyarország királya, András foglalta el Bulgáriát, mely azután hosszú időn keresztül a magyar királyok birtokában volt. A magyar uralom a tatárjárással szűnt meg, amikor is a császárság Magyarországgal együtt a tatárok birtokába került. Bulgária -- írja -- még "most" is a tatárok adófizetője.[15]

Szerzőnk a balkáni területek bemutatása közben ismét megfogalmazza azt a célt, amelyet műve megírásával szolgálni akar, azaz: "Károly úr Magyarország királyával /Károly Róberttel/ szövetségben könnyűszerrel elfoglalhatná és alávethetné ezeket a gazdag és gyönyörű országokat, melyeket a barbár és szakadár népek tartanak jogtalanul birtokukban."[16]

Összefoglalásképpen elmondhatjuk tehát, hogy a XIII--XIV. század fordulóján a pápai, a nápolyi és a magyarországi kül-

politika összehangolásán fáradozó, részben magyar származású, szerzetesek által felelevenített, a megváltozott körülményekhez igazított, modernizált világpolitikai terv, a Balkánon és Kis-Ázsiában kiépítendő keleti-frank birodalom koncepciója számolt Bulgáriával is, s ennek köszönhető, hogy egy adott történelmi időpillanatban áttekinthető értékelést kaphattunk területéről, földrajzi viszonyairól, népességéről, történetéről e meglehetősen forrásszegény korszakban.

Jegyzetek

1 Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane gestarum. /ed. Szentpétery, Emericus/ I. Budapestini, 1937. 141--194.
Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. /ed. Dankó, Josephus/ Budapestini, 1893. 194--204.

2 Fraknói Vilmos. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. I. 1000--1417. Bp., 1901. elszórtan; főképp 97--98. o.

[3] Andrese Ungari Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportate. Monumenta Germania Historica Scriptores. XXVI. /ed. Waitz, G./ Hannoverae, 1865. 559--580.

[4] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavonice. /ed. Smičiklas, T./ V. Zagreb, 1907. 547.
Miklosich F. Monumenta Serbica Septantia Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Vienna, 1865. 67--69.
Acta Sanctorum Jan. III. Párizs, 1863. 514.
Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. /ed. Wenczel, G./ I. Bp., 1873. 73.
MGH. SS XXVI. 572--574.

[5] Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII. exarata. /ed. Górka, Olgierd/ Cracoviae, 1916. 35--36.

[6] Górka i. m.; továbbá:
Descrierea Europei Orientale de Geograful Anonim. Anonymi Geographi Descriptio Europae Orientalis. /ed. et trad. de G. Popa-Lisseanu/ Bucuresti, 1934. Fontes historiae Daco-Romanorum, 2. text. 13--15.; trad. rom. 37--63.
Deér József. Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. In: Mitteilungen das Instituts für österreichische Geschiechtforschung, No. 45, 1931. 1--22.

Praga, Giovanni. Una "Descriptio Europae Orientalis" del 1308 e le cara terristiche delle fonti per la storia delle croicate nel secolo XIV. In: Archivo Storico per la Dalmazia. No. 15, 1933. 293--302.

7 Górka i. m. VIII--IX.

8 Nacsa Mária. Kelet-Európa leírása a XIV. század elejéről. A mű és szerzője. Szeged, 1981. 121. /Kézirat;/

9 Górka i. m. 38--41.

10 Górka i. m. 36--37.

11 Górka i. m. 28.

12 Górka i. m. 24.

13 Górka i. m. 30--31.

14 Górka i. m. 54--55.

15 Górka i. m. 38--41.

16 Górka i. m. 42.

BOLGÁR PÜSPÖK LEVELE A KÖLTŐ ÉS HADVEZÉR ZRÍNYI MIKLÓSHOZ

Bödey József

Zrínyi Miklós, a szépreményű költő és hőstettekre kész hadvezér, aki 1645--46 telén megírta politikai koncepciója szolgálatába állított hatalmas eposzát Szigeti Veszedelem címen, s 1646-ban tábornok, majd 1647-ben horvát bán lett, 1648-ban különös levelet kapott Rómából. A levél 1648. május 26-án kelt és benne, mely magyar fordításban maradt ránk a körmendi levéltárban, Filip Sztaniszlavov /a levélben Filep Stanislaovich/, Nikápoly /bolgár nevén Nikopol, a levélben Nicopolia/ bolgár katolikus püspöke, Zrínyi Miklós bán balkáni katonai hírnevéről tesz tanúbizonyságot és őt a bolgárok felszabadítására kéri.[1]

A levél címzésében Sztaniszlavov a "szerencsés bán" világraszóló jóhírét dicséri, majd hosszú életet és jó egészséget kívánva neki, a római anyaszentegyház választott nikápolyi /Nicopoliaj/ püspökeként mutatkozik be, megjegyezvén

püspöksége "Nagy Bulgáriában", éspedig Tráciában van. Azonnal hozzáfűzi, hogy ezek a tartományok a "Török pogány hatalma" és a "Sárkány birodalma alatt" sínylődnek. Jellemző, hogy a korabeli magyar írások hangulatával, úgyszintén a Zrínyiász alapeszméjével egyezik a bolgár püspök levélkezdő gondolata, hogy ti. a török iga a bolgárságot bűnei miatt, -- őseik előre nem látásából fakadó cívódásai miatt -- nyomja. A továbbiakban részletezi, hogy harmadizigleni őseik -- "Bulgarok és dicséretes Tráczok és vitéz Ráczok" -- miközben egymás közt marakodtak és nem kívánták egymást segíteni a törökökkel szemben, azok mindannyiukat a hatalmuk alá kényszerítették.

E rövid bevezetés után, amellyel Zrínyi jóindulatát kivánta megnyerni, a püspök felpanaszolja, hogy hazájából Rómába menet török turbánt volt kénytelen fejére tenni, hogy békén járhasson a pogányok között, akik akkor özönlöttek vissza Sibenik -- Szebeniko /a levélben Sibenek/ vára alól és egyéb véghelyekről, amelyek akkor Zrínyi Miklós kezében voltak. Ezektől a törököktől hallotta a bolgár püspök, hogy arrafelé senkitől sem félnek ők annyira, mint Zrínyitől, akiről feltételezi, hogy a címzettel azonos. Sztaniszlavov ezért Isten áldását kéri Zrínyire azzal, hogy erősítse tovább vitézi jobbját, hogy kiirthassa a pogányokat a bolgárok földjéről, segítse terjeszteni a keresztény katolikus hitet és szabadítsa fel őket, nyomorultakat az ő rabságuk alól, --

azaz jó hazafiként felkéri Zrínyi Miklóst a bolgárok felszabadítására és a katolicizmus balkáni terjesztésére. Példaképeivé papi személyhez illően ószövetségi hősöket állít: úgy segítse meg őket, miként Judit az Isten választott népét Holofernésztől, Dávid a filiszteusoktól, Mózes és Áron az egyiptomiaktól megmentette. A bibliai előképeknél maradva állítja, hogy Isten megáldotta Zrínyit Judit gyorsaságával és bátorságával, Dávid erősségével, Mózes és Áron alázatosságával és szentségével. Kéri, hogy miként Mózes a vesszejével, ő a fényes és éles fegyverével alázza meg, pusztítsa és nyomja el a pogány törökök hatalmát, akik még látatlanban is félnek, rettegnek tőle, már "hires felmagasztalt" nevének puszta hallatára.

Befejezésül a bolgár püspök meg nem szűnő imáiról biztosítja Zrínyi Miklóst avégett, hogy az Úristen magasztalja fel és segítse "előmenetelét" e világon, a másvilágon pedig fogadja be majd az örök békességbe. Sztaniszlavov azzal végzi levelét, hogy szívében mint kereszténységének bélyege marad bevésve Zrínyi neve. Végül iránta való szeretetében Zrinyit Istennek és az ő Szent Anyjának ajánlva búcsúzik.

Maga a levél, amely valószínűleg latin nyelvű eredeti egykorú fordítása, ékes régies nyelven betű szerint így hangzik:

"Igen fel magasztalatot és mind az széles Uilagon hirdetet Urnak szerencsés Bannak Zrininek.

Hosszu eletet es jo egességet teőlem Filep Stanislaovichtől Romai Aanya Szent Egyhaznak valasztott Nicopoliaj püspöktől Nagy Bulgariaban es Traciaban, mely tartomannyok nagysagod vitéz Uram vannak Török pogany hatalma és Sarkany birodalma alat, bün miat, kivallképpen azért az mj eleink gondviseletlensége és egyenetlensége miatt, kik abban az Üdeőben eltek az mj Atyanknak Attiai es azoknak Atyai, nem lakvan békesseghben egy massal, egymasra irigykedvén, hadakoztak egymas ellen Bulgarok és dicséretes Traczok, és vitéz Raczok Bosznaj Urakkal, egy mast nem akartak segétenj, mikor gieőt napkeletről az Teörök es maga ala hodetotta rablotta és hatalma alá ennj Orszagokat haitotta etc.

Indulvan én dicséretes és Nagysagos kegyelmes Uram az én földemből Romaban, kénszerétettem Török czalmat felemre vennem, hogy pogan had miat bekessegesseben iarhassak, mert akkor szinten visza tertenek volt Sibenek Várából és teöb Véghelekről, akik Nagysagod alat vannak, és hallottam beszelleni teőlek, hogy senkitől ugy nem felnek azokban az Véghelekben, hanem Zrinitől, melliet nem mást, hanem Nagysagodat itelem és tartom lennj, az Ur Isten aldgya feölseges Urasagodat es tarcza, ereősecze vitezi job kezedet, hogy ki gyomlalhassad az pogany nemzetseghet a mi földunkbeől és megh terjesziczed az mj kereszteni szent hitünket, minketis niomorultakat az eő rabsagokből kj szabadics, az mint Sz. Judith az Isten nepet ki szabadetotta Holofernestül, David filisteu-

soktol, Moyses és Aaron Egiptiusoktol, meg aldvan tegedet Isten Judith gyorsasagaul es batorsagaval, David ereősigével, Moyses és Aaron alázatossagaval és szentségével, és valamiképpen Moyses veszővel, ugy te is fénies és eles fegyvereddel gyalázhasd veszthesd és le niomjad az pogany Török hatalmat, a kik tégedet megh nem latvan, felnek, iednek, retegnek csak hires felmagaztalt nevedet halván.

Mert enis alazatos szüvel buzgo imatsagimmal az Ur Istent imadnj megh nem szünek, hogy eő szent feölsége magaztallion tégedet es jobbécsa eleőmeneteledeth e vilagon, az mas vilagon penigh az eörök békességhben be vegyen. Romaből, 26 Maj 1648.

Mindenkor az én szivemben mint keresztenisegem béleghie az te neved marad hozza niomua es enyvezve feölséges Uram

Allazatos és a te szerelmednek langiaban felgerjesztettet Filep Stanislaovich valasztott püspök Nagy Bulgariaban és Traciaban irtam szerelmed kedveért Nagyságodnak, nem egieb, hanem Isten és az eő Szent Anya veled."

Kívül Batthyány Ádám írásával: "Anno 1648. 26 May. Az minemo valasztott pespek vagion Bulgariaban vgi mint Stanislaovics Fillep, minemo levelet irt Zreni Miklosnak dicserven es holmi aianlasival keletven magat arol valo." /Egykorú másolat a körmendi levéltárban, egy ív papíron, Memorabilia Nro 1026. jelzett alatt./[2]

Klaniczay Tibor, Zrínyi Miklós életművének részletes és mélyreható bemutatása[3] során úgy értékelte a bolgár püspök

levelét, hogy az Zrínyinek az elnyomott balkáni népekkel való kapcsolataira utal, de mindjárt óvatosan hozzáteszi: "Sajnos azonban ez az egy ilyen természetű adatunk és ezért egyelőre nincs jogunk messzemenő következtetéseket levonni, de önkéntelenül is a balkáni népek felszabadítását célul tűző Hunyadi János jut eszünkbe..."[4] A jegyzetben még arra is kitér Klaniczay, hogy a török alól való felszabadulás mellett a nikápolyi püspök Zrínyitől még "a katolikus vallás elöretörését is várja a töröknek Zrínyi vezetésével történő visszaszorításától".[5]

Mindez valószínű megállapítás, illetve bent van a levélben, de már hiánynak érzem, hogy Klaniczay adós maradt Filip Sztaniszlavov /vagy ahogy önmagát nevezte Sztaniszlaov/ nevezetes személyének a bemutatásával. Pedig az emelkedett stílusú és szónoki erővel megszerkesztett levél azonnal elárulja, hogy rendkívüli, művelt paptól származik, ami Zrinyi figyelmét is megragadta. A nikápolyi katolikus püspök korának egyik legfigyelemreméltóbb bolgár egyénisége volt, -- az első újbolgár nyelvi adatokat felmutató nyomtatott bolgár könyv szerzője, mely furcsa véletlen folytán a Szigeti Veszedelemmel egy esztendőben, 1651-ben jelent meg Rómában.

Sztaniszlavov a bolgár barokk egyik legmarkánsabb képviselője. Legteljesebben a barokk a katolikus bolgár kulturális és irodalmi fejlődésében öltött testet és a kora reneszánsz funkcióját töltött be. A pravoszláv bolgároknál a ba-

rokk jóval később kezdődött el. Bolgár földön a katolicizmus a XVI. század végén jelentkezett, és egyre nagyobb tért nyert. Három irányban nyomult előre: 1. a paulikiánus eretnekek fogadták szívesen, mert benne az őket kiközösítő pravoszlávok ellenében reméltek támaszt; 2. a Csiprovecbe Erdélyből betelepített szász bányászok, bár a XVI--XVII. század fordulójáig elbolgárosodtak, katolikus hitükhöz hűek maradtak s a katolicizmus útját egyengették; 3. hasonlóképp viszonyultak a katolicizmushoz a raguzai /dubrovniki/ kereskedőtelepek, amelyek a városokban vittek szerepet és hithű katolikusok voltak.[6]

A bolgárok közt a katolizálás főként a paulikiánus eretnekek utódai körében hódított. A paulikiánizmus örmény eredetű eretnekség, amely bizánci telepítés révén a VIII--IX. században került a Balkánra, s a helyi bogumilságba átültette dualisztikus tanait. Azóta a kettő nagy mértékben összekeveredett. A dualizmus tulajdonképp két isten, egy jó és egy rossz örökös, egymástól független létezését jelenti. Ők két, egymással teljesen ellentétes világ, a világosság és a sötétség urai, ezért némelyek a jó istenről és az ördögről beszélnek. A dualizmus értelmezésében a látható, anyagi világ, intézményeivel együtt az ördög teremtménye, míg a láthatatlan világ, így az emberi lélek is a jó istené. A bogumilság szerint a jóságos isten, azaz a jó valamikor győzni fog a rossz fölött és elűzi a földről, miként kiűzte a mennyből is. Tehát a bogumilizmus dualizmusa mérsékelt, enyhített a paulikiánusokéhoz képest.[7]

A hivatalos pravoszláv egyház és a bolgár világi hatalom közös erővel üldözte mind a bogumilokat, mind a paulikiánusokat. A török hódoltság azonban békén hagyta őket, csak a pravoszláv egyház zaklatta őket tovább és az eretnekeket kizárta soraiból. A sorozatos üldöztetés következtében a paulikiánus közösségek magukba zárkóztak. Főleg Plovdiv vált paulikiánus központtá, de voltak paulikiánusok északon és Nikápoly és Szvistov környékén nagyobb számban. Ősi babonáikba merülve a paulikiánusok egyré jobban elszigetelődtek saját környezetüktől és kulturális fejlődésük leállt.

Az ellenreformáció erősödésével a katolikus egyház Bulgáriában a paulikiánus és bogumil eretnekek katolikus hitre térítését tűzte ki célul. Főként a Congregatio de Propaganda Fide /Hitterjesztési Társaság/ VIII. Orbán pápa által történt megalapítása /1622/ óta voltak a katolizálásnak számottevő sikerei bolgár földön. Konzervatizmusuk miatt a paulikiánusok megtérítése nehezen ment, mert eretnek tanaikról, megrögzött babonáikról nem szívesen mondtak le. A katolizálás azonban olyan nagy egyéniségeket tudott népük elé állítani, mint Ilija Marinov, Petar Bogdan Baksics és Petar Parcsevics érsek, aki magyarországi báróságot kapott a királytól, s nem utolsó sorban Filip Sztaniszlavov püspök. A tetőpontot majd Krasztjo Pejkics jelenti, ki már Magyarországon emelkedett Közép-Európa legnagyobb barokk írói közé.

Sokat tett a katolikus térítés a bolgárság kulturális fel-

emeléséért. Amerre eljutottak, iskolákat nyitottak nemcsak a városokban, a falvakban is. A legkiválóbb diákokat továbbtanulás végett külföldre, főleg Itáliába küldték. Megindult országszerte katolikus templomok építése. Ugyanakkor a hívek szükségleteire könyveket adtak ki, de ezek többnyire latin ábécével íródtak, úgyhogy hatásuk igen korlátozott volt, már amiatt is, hogy vallási témáikat mesterkélt horvátos nyelven tárgyalták.[8] A bolgár katolikusok ugyanis egyházilag a boszniai egyházmegyébe tartoztak, és bosnyák ferencesek voltak első hittérítőik, akik saját horvát nyelvüket honosították meg az egyházi gyakorlatban, s ez bolgárosodott aztán el fokozatosan. Így kapcsolódtak be a bolgár katolikusok a "szláv illirizmus" mozgalmába, míg az ortodox bolgárok később elindult barokkja a bolgár--szerb összefogásra épült és közös nyelve az oroszos egyházi nyelv lett.

A katolikus mozgalom óriási jelentősége bolgár földön az, hogy kiterjesztette a bolgárság kapcsolatait nyugat felé, és amint e kor kutatója, Ivan Dujcsev kiemeli: "Ha a XVII. században a nyugati népek tudatában felébred a bolgár nép emléke, ez nagy mértékben katolikusaink érdeme." Bulgáriába a nyugati kapcsolatok honosították meg az új nemzettudatot akkor, mikor a pravoszláv egyház teljesen görög vezetés alatt sínylődött. A felpezsdült hazafiság eredménye hatalmas nemzeti felkelés hősi tette. Leverése után üldözöttjeik Magyarországon leltek menedéket. A csiproveci szellemi fellendülés

községben befolyásos paulikiánus családból. Csiproveci ferencesek fiatalon küldték Itáliába, hogy katolikus hittérítőnek taníttassák ki. A Collegium Illyricum tanítványa lett Loretto észak-itáliai városkában, ahol 1627--1633 között tanult. Tudjuk, hogy 1632-ben Recanati városban alszerpappá szentelték, 1633-ban pedig szerpappá. Az ugyancsak itáliai Acconában történt pappá szentelése. Nem sokkal azután VIII. Orbán pápa szláv és egyéb nyelvekre tolmáccsá nevezte ki a pápai kúriához. Ilija Marinov szófiai püspök kérésére került vissza hazájába hittérítő papként, és először szülőfalujába küldték. Nem maradt azonban egy helyben, hanem széleskörű térítő tevékenységet fejtett ki hazájában. Sokat utazott, ellátogatott Várnába, Sumenbe és a Dunán átkelve Akkerman /mai nevén Belgorod-Dnyesztrovszki/ bessarábiai városig, azaz a Dnyeszter folyóig jutott el. Útjai során tanulmányozta a nép helyzetét, mindenfelé iskolákat szervezett és ifjakat válogatott ki, hogy tovább küldje őket Itáliába, hol misszióspapokká képezték. Tudjuk, hogy 1640-ben Petar Bogdant kísérte végig nevezetes útján Észak-Bulgáriában és a Havasalföldön. A következő évben Csiprovecben találjuk a katolikus egyházi zsinaton /1641. augusztus 18--20/. Mikor felmerült külön püspökség létesítésének a gondolata Nikápolyban, a nikápolyi katolikus paulikiánusok őt jelölték a püspöki székbe, s a Hitterjesztési Társaság 1648-ban püspökké választotta. Zrínyihez intézett leveléből biztosan tudjuk, hogy 1648. májusában Rómában tartózkodott és már megkapta püspöki

kinevezését. Mivel bizonyos külső okok miatt nem tudott püspöksége székhelyén megállapodni, sokat volt Trancsovica faluban, de még gyakrabban utazgatott ide-oda aktív térítőként. 1652--1655 között gondoskodott a marcianopoliszi egyházmegye ellátásáról Petar Parcsevics kinevezéséig. Élete nélkülözésekkel és viszontagságokkal volt teli. 1662-ben azzal vádolták meg, hogy nem tartózkodik eleget egyházmegyéjében és megfosztották püspökségétől. Óriási erőfeszítéseket tett rehabilitálása végett. Ezeket az éveit Ruszában töltötte, ahol közönséges papként működött, de ekkor is rengeteget utazott szerte Bulgáriában, a Havasalföldön és Moldvában. Nagy nehezen 1673-ban nyerte vissza püspökségét, nem élvezhette azonban sokáig az elismerést, mert 1674. augusztus 8-án Nikápolyban meghalt. Tíz évvel élte túl az általa megcsodált Zrínyi Miklóst. Ránk maradt latin betűs sírköve.

Sztaniszlavov püspök életművének legnagyobb érdeme, hogy megalkotta az első újbolgár elemeket őrző nyomtatott könyvet, amellyel előkelő helyet biztosított magának a bolgár irodalomban. Munkájának népszerűséget kölcsönzött az az újítása, hogy szakított a katolikus könyvkiadásban szokásos latinbetűs gyakorlattal és művét cirillbetűkkel nyomatta ki Rómában 1651-ben, azaz abban az esztendőben, amikor Bécsben a Zrínyiász először látott napvilágot. A kutatás kiderítette, hogy még XIII. Gergely pápa /1572--1585/ a pravoszlávok katolizálására Robert Granjon lyoni nyomdásszal és vésnökkel készíttetett művészi kivitelben olyan cirillbetűket,[11] amelyek

közelebb álltak a latin betűkhöz, mint a keleti egyházban használatos cirillekhez, és a Nagy Péter-féle írásreform előfutárjának tekinthető. Az újszerű betűket a pápának 1582-ben mutatták be. Mivel a Krakkóban szervezendő cirillbetűs nyomda terve meghiúsult, a sokáig elhevertetett betűket csak három-három kiadványhoz használták fel 1630--1651 években, köztük a nikápolyi püspök művéhez.

Sztaniszlavov könyvének az "Abagar" címet adta arról a népszerű apokrif történetről, amely műve első oldalán kezdődik. Eszerint Abagar edesszai király levelet intézett Jézushoz, hogy hat éve nyomja az ágyat súlyos betegségében és kérte, gyógyítsa meg. Jézus azt válaszolta, hogy igen el van foglalva, de majd gondját viseli. Valóban Tádé apostolt küldte hozzá üzenetével, amitől a király csodás módon meggyógyult az isteni szó csodatevő ereje folytán. Ehhez olyan tanítás járul, amely elítéli a füvekkel és bájolással való gyógyítást és erősen szembeszegül a népszokásokkal és a néphittel. Az emocionális monológszerű előadás határozottan barokk jellegű, a hit erejének a kidomborításában viszont paulikiánus hatás sejthető.

A középkor folyamán igen el volt terjedve az a történet, amely történeti személyhez, a mezopotámiai Edessza városban uralkodott Abgar Uchomo /fekete/ nevéhez tapadt. A IX--X. századi Bizáncból indult ki a legendás történet, de megvolt szír nyelven is, majd eljutott nyugatra, s ismerjük

latin, német, francia és több szláv nyelvű változatát. Népszerűségéről tanúskodik, hogy a délszlávoknál bekerült az első nyomtatott könyvekbe, így Jakov Krajkov szófiai nyomdász 1566-ban Velencében kiadott Csaszoszlovec c. művébe. A XVII. században Abagar története behatolt a román irodalomba és általános balkáni jelleget öltött, amiben éppen Sztaniszlavov könyvének is szerepe lehetett. Népszerűségét elősorban annak köszönhette, hogy a köznép a legendás Abagar példájára a nyomtatott szövegnek is csodaerőt tulajdonított. A bolgárok az Abagar király és Jézus levélváltásáról és a csodás gyógyulásról szóló történet nyomtatott szövegét feltekercselve amulettként kis szelencében nyakban hordták, -- s nemcsak a katolikusok, hanem a pravoszlávok is különbség nélkül. Az amulettől azt várták, hogy betegségtől, minden bajtól és szerencsétlenségtől megóvja hordozóját. Az apokrif bibliai történetből vett Abagar közfőnévként papírtekercses amulettet kezdett jelenteni. Az "abagar" hordását az egyház kényszerűségből eltűrte. Maga Sztaniszlavov is tulajdonképp hit erejével védő abagarnak szánta művét, ami nyomtatásmódjából ki is tűnik. A könyv szövege a papírnak csak egy oldalára van nyomva és az úgy van keretezve, hogy annak alapján a lapokat bárki csíkokra tudja felvágni. Ezek a keretezés szerint haladva egyetlen körülbelül 580 cm hosszú csíkba ragaszthatók össze, amely feltekerve amulettszelencében könnyedén elhelyezhető. Bolognában maradt is ránk az Abagarnak ilyen folyamatos csík-

ba összeragasztott példánya.

Apokrif iratok mellett Sztaniszlavov könyve tartalmaz egyházi szempontból kifogástalan imádságokat és kilenc művészi fametszetben bemutatott szentképet, ami emelte a munka értékét. Az anyag ilyen tartalmi összepárosítása miatt a könyv egyházi segédlettel történt római megjelentetése meghökkentő. Bizonyára emiatt a könyvön a Congregatio de Propaganda Fide neve sehol nem szerepel, annak ellenére, hogy a kiadvány a Congregatio katalógusában szerepel.

Az Abagar nyelvezete eléggé tarka képet mutat, híven tükrözik az egyes részek Sztaniszlavov forrásait. A hagyományos katolikus imádságok nyelve horvátos, míg a velencei délszláv kiadványokból kölcsönzött apokrif szövegek a hagyományos közös bolgár-szerb irodalmi nyelvet ábrázolják. Korabeli bolgár népi nyelvet tükröznek viszont azok a részletek, amelyekben a szerző maga szólal meg, és az abagar hordására utal, illetve hazafias érzelmeit tanúsítja.

Külön érdemes említeni az Abagar merész helyesírási újítását. Sztaniszlavov szakított a bolgár helyesírás 1945-ig fenntartott és rég elavult hagyományával a szóvégi nem ejtett félhangzókat illetően. Az Abagar e felesleges betűket egyszerűen elhagyta és minden hangra csak egy betűt használt. Fonetikus helyesírása megelőzte a korát.

Új elemként jelentkezett Sztaniszlavov Abagarjában a nyugati hatásra nyíltan vallott hazafisága. Már egy 1636-ban

kelt levelét olaszul így írta alá: "Filippo Stanislavov, Bulgaro, missionario apostolico del regno di Bulgaria".[12] A bolgár királyság emlegetése közel háromszáz éves hódoltság idején a nemzeti hagyományok éber megőrződéséről tanúskodik. Látszik, hogy Sztaniszlavov annyira büszke volt bolgárságára, hogy tanulmányozta hazája múltját is. Nem szégyellte bolgár származását, ellenkezőleg büszke volt hazájára, ami által Paiszij előfutára lett. Török hódoltság alatt sínylődő hazáját mind Zrínyi Miklóshoz intézett levelében, mind az Abagar utószavában "Nagy Bulgáriának" nevezi hazafias felbuzdulással, hol a "nagy" jelző 'ősi, dicső' jelentésű. Az Abagar utószavában hitet tesz nemzete, népe iránti hűségéről. Megvallja, hogy imakönyvének anyagát "az ő bolgár népe" számára gyűjtötte össze, tehát hazafiságból. Szó szerint ezt írja e részben újbolgár elemekben gazdag nyelven: "Miként a méh különféle, illatos virágokból gyűjt mézet és viaszt, úgy gyűjtögette és szedte ki ezt az Abagart Filip Sztaniszlaovf nagy-bulgáriai püspök a szent zsinati atyák könyveiből, és az ő bolgár népének ajándékozta, hogy erős ereklye helyett magánál hordja." A megújhodás korában sok könyvnek a címlapjára is felkerült e kitétel: "népének". Ugyanez a hazafisága sarkallta Sztaniszlavov püspököt arra, hogy Abagarként levelet intézzen a "világszerte" híres hadvezér Zrínyi Miklóshoz, és neki panaszolja el a sajátmaga és hazája megalázott sorsát, s egyszersmind felkérje, vegye gondjaiba bolgár

hazáját: szerezze vissza elődei bűne miatt elvesztett szabadságát. Ugyanakkor paphoz illően a maga részéről arról biztosította Zrínyit, hogy szüntelenül imádkozik majd érte földi sikereiért és másvilági üdvözüléséért.

Mint jó hazafi és népének püspöke Filip Sztaniszlavov más nyugati keresztény népekhez hasonlóan hazájának védőszentet választott Szent István első vértanú személyében. Abagarjában a beteg felgyógyulásáért mondandó imádságban a felsorolt vértanúk közt első helyen így hívja őt segítségül: "István első vértanú és a Bolgár Föld pártfogója és védelmezője!" Eszerint nem véletlen, hogy az ő megkövezéséről művészi metszetet közölt. Meglepő a szent emlegetése ilyen minőségben, mert a bolgár nép patrónusa szokásosan Rilai Iván,[13] illetve az Aszenidák korában Szaloniki Demeter volt. Szent Istvánnak bolgár védőszentté választásában talán a magyarországi Szent István-kultusz tükröződés mutatkozik meg, ami a horvát imádságok Abagarba való felvételével magyarázható. Természetesen a kérdés még további megvizsgálásra szorul.

Filip Sztaniszlavov nikápolyi bolgár katolikus püspök Zrínyi Miklóshoz írt levele révén két hazafi és irodalmár került ismeretségbe egymással. Nem tudni, hogy Zrínyi válaszolt-e a bolgár püspöknek, de az irodalmi becsű levél megragadta figyelmét és magyar fordításának másolatát elküldte körmendi barátjának, Batthyány Ádámnak, és -- helyesen

jegyzi meg Klaniczay Tibor Zrínyi Miklósról írt művében -- ennek köszönhetjük fennmaradását. De a török elleni nagy hadjárat terve nemcsak a bolgár, hanem a magyar nép felszabadítása érdekében sem indult meg, noha valóban a körülmények kedvező sikerrel kecsegtettek. Zrínyi Miklós és Filip Sztaniszlavov álma, a török alóli felszabadulás akkor még nem valósulhatott meg.

A bolgár katolikus egyházi vezetők ezután már csak a Habsburgok bécsi udvarát és a lengyel udvart látogatták rendszeresen felszabadításukért segítségkérő terveikkel. Nálunk Zrínyi Miklósnak folytatója nem akadt.

Jegyzetek

1 Bödey József. Magyarok és bolgárok. Magyarország és Kelet-Európa. In: A magyarság kapcsolatai a szomszédos népekkel. Szérk. Gál István. Bp., 1947. 215--240.

2 A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Iványi Béla. Budapest, 1943. 322--323.

[3] Klaniczay Tibor. Zrinyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1964.

[4] Klaniczay i. m. 349.

[5] Klaniczay i. m. 34- 8,58. jegyzet.

A KORAI BOLGAR OLVASÓKORÖKRŐL

Bezdán Sándor

A bolgár állam alapításának 1300. évfordulóján rendezett tudományos konferencia Magyarországon szép eredményeket vehet számba a bolgár kultúra, a kulturális hagyományok és a bolgár--magyar kapcsolatok bemutatásában. Növekvő elismerés kíséri a fővárosi bolgarisztika irodalmi és nyelvészeti eredményeit, a debreceni múzeum körül kibontakozott néprajzi kutatást és a "szegedi iskola" tudományos publikációit a középkori bolgár történelemről, különösen a Cirill és Metód témakörben. Néhány modern jelenség ismertetésével azonban még adósok vagyunk. Ezek közé tartozik a bolgár újkor egyik jelentős sajátossága: a csitalista-mozgalom. Ilyenformán könnyű újat mondani e témában, hiszen egy rövid népművelési ismertetésen kívül alig akad publikáció.[1] Ugyanakkor nehezíti az előadó dolgát a csitalista-mozgalom hatalmas hagyománygazdagsága. Ezúttal a bolgár nemzeti újjászületés olvasókörei-

ről szólunk.

A bolgár csitaliste a magyar "olvasókör" tükörszava, mely főleg a kelet-európai nyelvekben fordul elő /Lesekabinet, csitaonica, izba csitalnja, Uniunea de citire stb./ A kelet-európai nemzetek első olvasókörei többnyire a 19. század első felében alakultak /pl. cseh 1818, horvát 1838, szlovák 1840, szlovén 1861/.

A csitaliste kisebb irodalmi--művelődési társaság, mely azonban nevétől eltérően sokkal szélesebb társadalmi-politikai funkciót töltött be. Az első egyesületek a 19. század közepén keletkeztek, később tömegesen alakultak, ezért beszélhetünk mozgalomról. 1911-ben szervezték meg a központi szervezetet, a Csitalista Szövetséget. 1927-ben törvényben szabályozták az olvasókörök működését. A világháborúk súlyos törést okoztak az egyesületi életben. A két világháború közötti időszakból kiemelkedő progresszív hagyomány e társaságok antifasiszta harca volt.

A csitalisték fennmaradtak a szocialista viszonyok között is, ma több mint négyezer működik. Ez is egyik sajátossága a bolgár művelődési mozgalomnak. A bolgár kulturális élet dolgozói és a történetírók az egyedi vonások alapján hajlanak arra, hogy a csitalistét sajátszülemény kultúrtörténeti képződménynek tekintsék. Számunkra azonban a csitalisték történetének tanulmányozása kelet-európai regionális sajátságai révén egyetemes tanulságokat kínál.

A művelődés és társadalmi haladás széles körű felismerése a polgári átalakulás idején következett be. A polgári átalakulás és a nemzetté válás összefüggéseinek feltárásában jelentős eredményeket ért el a marxista történettudomány. A bolgár történetírás már monográfiákat produkált a nemzeti mozgalom kulturális intézményeiről, a csitalistékről.[2]

A bolgár olvasókörök történeti forrásai az egyesületi iratok /jegyzőkönyvek, tagnévsorok, pénztárkönyvek stb./, melyeket állami vagy saját archívumban őriznek. A jubileumi kiadványok ugyancsak sok adatot őriznek az egyesületek alakulásáról és működéséről. A helyi sajtó, illetve a legkorábban kiadott bolgár folyóirat, az 1870-től megjelenő "Csitaliste", az egyesületek központi lapja, -- ugyancsak nélkülözhetetlen forrás. A dokumentumokat hasznosan egészítik ki az időben összegyűjtött visszaemlékezések. Erre a viszonylag gazdag forrásbázisra támaszkodva már a polgári történetírás jeles képviselője, Sztilijan Csilingirov nagy könyvet szentelt a felszabadulás előtti olvasókköröknek.[3]

Régebben az első olvasókörök alakulási tényezői között a török reformokat, a nyugati hatást és a belső társadalmi fejlődést hangsúlyozták.

A gülhánéi hattiserif /1839/ és hattihumajum /1856/ valóban fontos, de nem meghatározó intézkedések a jogegyenlőség felé. Mivel a 19. század közepén vereséget szenvedett a Krímben Oroszország, így megcsappant a bolgár nemzeti mozgalom remé-

nye a külső támogatásra, szükségszerű volt tehát a belső szervező munka előtérbe kerülése. A nyugati befolyás inkább közvetett, inkább a kelet-európai megfeleléseket kell keresni. Ezért a fentiek mellőzése újabban érthető. A marxista történetírásban méltán került az első helyre a társadalmi-gazdasági fejlődés, mint objektív alap. A szubjektív tényezők közül a nemzeti mozgalom harcosait kell kiemelni. A korábban csak a kolostori iskolákban vagy külföldön képzett bolgárok irányították népük kulturális felemelkedését. A világi iskolák megjelenése és sokasodása a művelődési igény kiterjedését is jelzik. Ahogy az első iskolák alapításában kiemelkedő szerep jutott a gyarapodó polgári elemeknek, mindenekelőtt kereskedőknek és kézműveseknek, úgy tarthatjuk számon őket az olvasókörök alapításánál is.

Az első három bolgár olvasókör 1856-ban keletkezett. Szvistov, Lom és Sumen mint polgárosultabb városok méltán jártak élén e művelődési mozgalomnak. Szvistov és Lom jelentős dunai kikötő volt, nagy nemzetközi kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Ez a város iparosodásához, a polgári elemek felhalmozódásához vezetett. A városok táradalom-szerkezetének változásához hozzájárult a faluról való beáramlás is. Az egyik szintén korán olvasókörrel rendelkező város társadalmi összetétele a következő volt: kézműves-iparos 50 %, földműves 32 %, kereskedő 18 %. A nemzeti mozgalom szempontjából ugyancsak fontos változás a városok népességének etni-

kai változása is, mivel egyre több bolgár lett városlakó. Sumen a régi fővárosok /Preszláv és Pliszka/ szomszédságában, a hegység és sík vidék találkozásánál szintén jelentős forgalmi és közigazgatási központ. E város kulturális életének megszervezésében jelentős szerepet játszottak a levert magyar szabadságharc emigránsai. Kossuth vezetésével több százan érkeztek ide. Részt vettek a gazdasági élet fejlesztésében is. A személyes kapcsolatok révén nézeteik közvetlenül is hatottak az első olvasókör progresszív arculatának kialakításában.

Csilingirov monográfiájában 130 egyesületet vett számba az 1878 előtti évtizedekből. Az újabban feltárt források szerint azonban 187 olvasókör működött. Ebből 128 városban keletkezett, 59 pedig falun.

Az első évtizedben lényegében szórványos egyesületalakulásról van szó. 1868-ig 33 olvasókör keletkezett. Ezután fordulat következett be, hiszen 1875-ig 154 kulturális egyesület jött létre, tehát ez a mozgalommá válás időszaka. A nagyobb városokban több olvasókör is keletkezett. Csirpanban pl. alakult egy fő olvasókör és külön szerveződtek a szegények, az egyszerű kapáló emberek. Külön kell szólni a külföldön keletkezett bolgár kulturális egyesületekről. A külföldön élő bolgár emigránsok vagy kereskedők szerves részévé váltak a nemzeti mozgalomnak. 51 olvasókört hoztak létre a szomszédos területeken: Románia 21, Makedónia 8, Görögország 5,

Szerbia 7, Ausztria 1, Törökország 4, Oroszország 1, Csehország 1.

Az Osztrák--Magyar Monarchiában a bánáti bolgárok szerveztek olvasókört Vingában és Besenyőben a nemzeti öntudat ápolására. A bukarestben 1861-ben keletkezett bolgár olvasókör a következő mottó alatt alakult: "Az ember természeténél fogva alkot társadalmat, a társadalmi élet pedig tökéletesíti az embereket." Ugyanitt hangsúlyozták az ünnepélyes megnyitón, hogy a nemzeti sajátosság megőrzésének fontos eszközei az önálló egyház, iskola és sajtó. Negyedik tényezőként sorolták az olvasókört, "amely szintén egy iskola, de nem a fiatalok, hanem a felnőttek számára".[4]

Konstantinápolyban 1866-ban keletkezett bolgár olvasókör, amely összefogta az elmúlt évtized alatt létrejött egyesületeket. P. R. Szlavejkov ezt az irányító szerepet a Csitaliste c. folyóirat révén gyakorolta.

Az egyesületek neve gyakran utal a nemzeti mozgalomra és társadalmi haladásra: Újjászületés, Ébredés, Szikra, Fény, Hajnal, Remény, Új Élet, Testvériség, Egyetértés, Egység, Összefogás, Testvéri Társaság, Felvilágosodás, Haladás, Önképzés, Tudomány, Tudományszeretet, Fejlődés, Tevékenység, Szorgalom, Állhatatosság, Mezei Anyácska /földművesek egyesülete/.

Kezdetben többször szerepelt a "bolgár olvasókör" megjelölés, később azonban rendre "narodnite csitaliste"-vé egyszerűsödött. Itt azonban utalhatunk arra, hogy a "narodna"

szó népi-nemzeti értelmű.

A pecsét gyakran utal a felvilágosodás eszméjére. A szvistovi olvasókör jegye például a könyv és a gyertya.

Az egyházi személyek neve az olvasókör címében utal a pravoszláv egyház és a társadalmi szervezetek együttműködésére a nemzeti mozgalomban. A független bolgár nemzeti egyház /exarhatus/ 1870-ben jött létre; a bolgár nemzeti mozgalom ekkorra már kezdi meghaladni a kulturális fázist.

A társadalmi egyesületek alakulásuk alkalmával kötelezően alapszabályokba foglalták programjukat és működési feltételeiket. A legtöbb egyesület a kulturális felemelkedés céljából keletkezett. A tagok mielőbb igyekeztek könyvtárat alapítani, könyveket és újságokat kiadni, iskolákat támogatni, népművelési előadásokat szervezni. A legtöbb olvasókör külön gondot fordított az öntevékeny művészeti élet kialakítására /műkedvelő színjátszás, kórus/.

Az olvasókörök szervezeti felépítése fontos adalék a demokratikus elvek korai érvényesüléséhez. Az egyesület élén a közgyűlés által választott vezetőség áll. Az önkormányzatot tehát részben rajtuk keresztül, részben magában a közgyűlésben gyakorolja egy egyenlő jogú tagság. A vezetésben rendszerint vagyonos és művelt polgárok vettek részt. A tanítók szinte kivétel nélkül szerepet játszottak a kulturális egyesület irányításában. Ez egyben utal az iskola és az olvasókör szoros kapcsolatára, ami gyakran abban is megnyilvánul, hogy

az egyesület az iskolában kap helyet az első években.

Az egyesület általában 40--150 fő közötti létszámmal működött. Az egyesületen belüli "fiatalok és öregek harca" mögött gyakran nemcsak nemzedéki ellentétek voltak, hanem társadalmiak is. Az egyesületnek rendszerint csak helybeli tagjai voltak, de a vidéki tagok jelenlétére is van példa, ami szintén nem közömbös a mozgalom szerveződése szempontjából. A novomahjanszki olvasókör 1872-ben 57 helyi tagot számlált. Gabrovoból 18, Eterből 13, Trnovoból 1, Sipka faluból 4 tagja volt, akik tagdíjukkal és adományaikkal hozzájárultak az egyesület anyagi bázisához.[5]

A tagdíj általában 30--100 garas volt, ami magasabb taglétszám mellett is szerény anyagi feltételeket jelentett. Az egyesület aktív működése mellett gyakran gyorsan emelkedett a taglétszám: Ruszében 1867-ben 79, 1873-ban 259 tag volt, Sztarazagorában 1874-ben 600 tagot számlált az olvasókör.

Az alakuló olvasókörök nemcsak az iskolában kaphattak helyet, hanem valamely módosabb vezető házában is, sokszor hosszú évekre. A helyiségek berendezése függött a tagság anyagi helyzetétől, de többnyire szerényen praktikus volt. Díszítő elemként arcképekről és Bulgária térképéről szólnak a források.

A könyvtár alapítása és gyarapítása gyakran történt ajándékozás útján. P. Szlavejkov 50 kötetet adott a haskovói olvasókörnek; a sztarazagorai olvasókör többször kapott bolgár

és görög könyveket, így érthető, hogy állománya 1860-tól /785 kötet/ másfél évtized alatt megduplázódott. Kukus községben 1869-ben 50 tag alapított olvasókört. Könyvtáruk az alábbi főbb egységekre tagolható: 130 tankönyv, 70 olvasó könyv, 70 földleírás, 70 egyházi könyv. Az első szvistovi csitaliste Emánuel Vaszkidovics tanítótól kapta könyvtárát, melyben görög, szláv és szerb nyelvű munkák voltak többségben.

Múzeumok híján az olvasókörök gyűjtötték a történelmi emlékeket is. A tanítók gyakran vezettek előadás-sorozatot a nemzeti múlt dicső korszakairól. Az olvasókörök teljes kulturális tevékenysége tudatosan irányul a hazafias érzés felkeltesére. Nem véletlen tehát, hogy a függetlenségi harcok során -- mind a felkelésekben, mind az orosz--török háborúk idején -- ezek a társadalmi egyesületek bázisaivá lettek a nemzeti mozgalom fegyveres szakaszának.

Amikor méltatjuk a bolgár történetírás eredményeit a csitaliste-mozgalom feldolgozásában, feltétlenül hangsúlyoznunk kell a kelet-európai összehasonlítás igényét. A bolgár olvasókörök progresszív hagyományainak feldolgozása például szolgál mind a magyar, mind a magyarországi nemzetiségi, mind pedig valamennyi kelet-európai hasonló funkciójú kulturális egyesületek számbavételéhez, elemzéséhez és értékeléséhez.

Jegyzetek

1 Takács József. A bolgár csitaliste mozgalom története. Népművelési Értesítő 1964. 1--2. 138--151.

2 N. Kondarev--Szt. Szirakov--P. Csolov. Narodnite csitalista v Bolgarija. Tom. 1--2. Szofia, 1972, 1978.
A később megjelenő 3. kötet 1944-től tárgyalja az egyesületek tevékenységét. Az egyes olvasókörök történetére, a helytörténeti irodalom kulturális fejezeteire itt most nem térek ki.

3 Sztilijan Csilingirov. Bolgarszki csitalista pradi Oszvobozsdenieto. Szofia, 1930.

4 Veszeli Trajkov. Titán na epohata. Csitaliste 1981. No.7.

5 Dimo Todorov. 100 godini novomahljanszko csitaliste Zora. Csitaliste 1982. 4.

AZ ÓBOLGÁR ÉS AZ ÓOROSZ IRODALOM KAPCSOLATÁRÓL

Ferincz István

Az óbolgár irodalomnak alapvető szerepe volt azoknak az irodalmi emlékeknek a megalkotásában, amelyek a közvetítő irodalom szerepét töltötték be a többi szláv nyelvű irodalom kialakulásának kezdeti szakaszában. Az óbolgár irodalom előbb ért el magas fejlettségi színvonalat, mint a többi szláv irodalmak. Az óorosznál egy évszázaddal korábban kialakult óbolgár irodalom a IX--X. századi Bulgária társadalmi fejlettségének volt a következménye. Éppen ezek a kedvező társadalmi körülmények tették lehetővé, hogy a bizánci szellemi kulturális örökségből az első bolgár tanítók és azok tanítványai adaptálják mindazt, amire a fiatal keresztény bolgár államnak, később pedig -- a X. század végén -- a kereszténységet felvevő oroszoknak szükségük lett.

D. Sz. Lihacsov nyomán a közvetítő irodalom[1] fogalmán tehát azt az irodalmat értjük, amely jelentős részben fordításos, kompilatív irodalom, kisebb részben pedig az egyes szláv népek nemzeti irodalmának az a része, amely ismert volt

és hatott az adott nép országhatárain túl is, más szláv irodalmaknak is része lett.

Ebből következik, hogy az óorosz és délszláv irodalmi kapcsolatok vizsgálata rendkívül fontos a közvetítő irodalom összetételének meghatározása szempontjából is, de fontos ezeknek a műveknek az összeválogatási szempontjainak tisztázásához is, és az egyes nemzeti irodalmak közös és eltérő jegyeinek a megállapításához is.

Érthető, hogy a szlavisták figyelme már a múlt század végén ráirányult az orosz--délszláv irodalmak kapcsolattörténetének a vizsgálatára. Jó ideig az orosz--délszláv irodalmi kapcsolatokat egyirányú kapcsolatként kezelték, tudniillik, hogy ez a folyamat az oroszok megkeresztelkedése idején kezdődött, amikor fordításos és eredeti műveket importáltak Bulgáriából. Ezek a kapcsolatok az orosz földet ért tatár támadások idején gyengültek meg, majd a XV. században az ún. második délszláv hatás idején újult erővel jelentkeztek és fennmaradtak egészen Nagy Péter koráig. Ezek a kutatások M. N. Szperanszkij /1863--1938/ akadémikus nevéhez kapcsolódnak, akit 1926-tól a Bolgár Tudományos Akadémia is tagjává választott. Szperanszkij még a múlt század végén teljesebbé tette az előbb vázolt sémát azzal, hogy kutatásaiban megmutatta a XVI--XVII. században érvényesülő orosz hatást a szlávok között, amikor Oroszország látta el kéziratokkal és nyomtatott könyvekkel a bolgárokat és szerbeket. A késő-

biek során írt cikkeiben[2] ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a XI--XII. században az orosz irodalmat ért bolgár hatás mellett számolni kell a kölcsönhatás tényével, mivel a XI--XII. századi orosz írásos emlékek is eljutnak a Balkánra, és V. Mosin kutatásai[3] szerint időben a XII. század végére és a XIII.század első felére tehető ennek a folyamatnak az érvényesülése. Ez azt jelenti, hogy a X--XI. században orosz földön érvényesülő bolgár hatás és a XV. századi második délszláv hatás között számolnunk kell egy olyan korszakkal, amikor az orosz írásbeliség hatott a Balkánon élő szlávság irodalmára.

Ezeknek a korai bolgár--orosz irodalmi kapcsolatoknak a tanulmányozása terén az utóbbi évtizedekben különösen sokat tettek a bolgár kutatók, akik közül is ki kell emelni Bonju Szt. Angelov, Ivan Dujcsev, Emil Georgiev és Petăr Dinekov nevét.

A továbbiakban Kirill Turovszkijnak, a XII. századi orosz irodalom jeles egyházi szónokának és imaköltőjének a műveit vizsgáljuk meg a délszláv irodalmakkal való kapcsolatuk szempontjából. Kirillnek, Turov püspökének irodalmi munkássága a XII. sz. 30--80-as éveire esik, amikor az orosz egyház megszervezése révén már a Kijevi Rusz-ba átkerültek a gazdag bolgár irodalom emlékei, amelyeket Simeon cár és utódainak uralkodása idején hoztak létre Cirill és Metód tanítványai, az Ohridban működő Kliment és iskolája, vala-

mint a preszlávi iskola tagjai: Grigorij presbiter, Joan Ekzarcha és mások.

Az 1960-ban publikált Szperanszkij-kötet első cikkében, amely "Az orosz és délszláv irodalmak kapcsolatának történetéhez" címet kapta, Szperenszkij Kirill Turovszkijnak csak két példázatáról írja biztosan, hogy azok átkerültek a délszlávokhoz már a XIII. században: a "Pritcsa o belorizce" Dragoj pópának a XIII--XIV. századból való szerb másolatban ismert, a másik: "Pritcsa o szlepce i hromce" pedig csak XVI. századi délszláv másolatban maradt ránk. Szperanszkij úgy vélte, hogy a Dragoj pópa készítette szerb másolatban a teljes szöveg ránk maradt. Adrianova-Peretc[4] azonban megállapította, hogy a szerb másolatból hiányzik a példázat befejező része, amely a legjobb orosz másolatban, az ún. Titov-gyűjteményben /No. 2074 (522)/ a 317--320 lap elejéig olvasható. Egy másik pontosítás is tehető. Szperanszkij megjegyezte, hogy ez a másolat több esetben jobb olvasatot ad, mint az ismert orosz másolatok.
Ugyanakkor I. P. Jerjomin megfigyelései szerint a szerb másolat több hibás olvasatot is tartalmaz. Szperanszkij még nem volt biztos Kirill Turovszkij "Pritcsa o szlepce i hromce" című példázata eredetének megítélésében. Ma a szakirodalom tanúsága szerint ez a mű egy bolgár példázatra megy vissza. Kirill többi művének délszláv másolataira Szperanszkij nem tér ki, hanem csak megemlíti, hogy a XVI. századtól kezdve

előfordul Kirill neve a másolatokban úgy, hogy mellette a "mnih" szerzetes jelentésű szó áll, ami nagyon régi irodalmi hagyományokra utalhat.

Az utóbbi évtizedekben több olyan kézirat került elő, amelyekben Kirill Turovszkij postillái és imái is olvashatók. A Gilferding-gyűjtemény egyik XVI. századi szerb írású kéziratában Kirill "Krisztus mennybemeneteléről" szóló prédikációja olvasható. A Szófiai Cirill- és Metód Könyvtár No. 320 gyűjteményében négy Kirill Turovszkij posztilla található: "Az inaszakadtról", a húsvét utáni ötödik és hatodik vasárnapra írt, valamint a "Krisztus mennybemeneteléről" szóló. Ugyanebben a könyvtárban a No. 7 jelzetű szerb szerkesztésű kéziratban Kirill imái olvashatók. Ezeket az imákat Bonju Angelov adta ki 1958-ban.[5]

Kirill Turovszkij műveinek gyors elterjedése a bolgárok és a szerbek között mutatja, hogy azok nemcsak a keleti szlávok között voltak igen népszerűek, hanem a délszlávok között is, és a közvetítő irodalom részét képezték. Az a tény, hogy Kirill műveinek délszláv másolatai nem tükröznek lényeges szerkesztői változtatásokat, mutatja rangjukat, amit az is jelez, hogy Aranyszájú Szt. János és más egyházatyák műveit tartalmazó gyűjteményekben fordulnak elő /"Torzsesztvenik", "Zlatouszt"/.

Természetesen nemcsak Kirill Turovszkij művei kerültek el a Balkánra, hanem más számos óorosz mű is, hogy csak az

egyházi szónokművészetnél maradjunk, Ilarionnak, az első orosz nemzetiségű kijevi metropolitának /1051/ a "Törvényről és a Kegyelemről" szóló beszéde is ismert volt, hiszen Domentian 1264-ben Sztefan Neman király életírásában már felhasználta.

Mosin, aki az orosz művek délszláv átvételét nagyobb összefüggésben vizsgálta meg, arra a következtetésre jutott, hogy "azok az orosz irodalmi értékek, amelyek a XIII--XIV. században átkerültek a délszláv irodalmakba, azt a jogos gondolatot ébresztik, hogy az adott korszakban Oroszország majdnem mindent visszaszolgáltatott a Balkánnak, amit a maga írásbeliségének megteremtésekor tőlük vett át és több mindent hozzáadott abból, amit maga hozott létre a XI-XII. század folyamán". Ahogy a X. század végétől a kereszténység felvétele után és a feudális viszonyok megszilárdulása után szükségessé vált művek megteremtésében jelentős szerep jutott a bolgár irodalomnak, amely az új eszméket tartalmazó írásbeliségének kölcsönzésével gyorsította az orosz irodalom fejlődését, ugyanúgy a XIII. század első évtizedeiben a bizánci inkvizíció eretneküldözései és a szláv könyvek égetése után az újjászerveződő bolgár egyház és délszláv írásbeliség válogathatott az orosz írásbeliség gazdag tárából és ezzel rövidíthette az újjászerveződéshez szükséges időtartamot, gazdagíthatta a maga irodalmát.

Az óbolgár irodalom legkiemelkedőbb alkotásainak az

óorosz művekben alkotó módon való felhasználásáról az utóbbi [illegible] évtizedben számos tanulmány jelent meg. Ezek arról tanúskodnak, hogy különösen Joan Ekzarcha műveiből merítettek az óorosz szerzők, hol szószerinti átvételek, hol parafrázisok és reminiszcenciák formájában.

D. Sz. Lihacsov egy tanulmányában Joan Ekzarcha "Šestodnev" c. műveből kölcsönzött helyeket vizsgálja Vladimir Monomah "Intelmeiben",[6] egy másikban pedig a "Slovo o pogibeli ruszkoj zemli"[7] c. művét vizsgálja meg ugyanebből a szempontból. Ronjo Angelov pedig Joan Ekzarcha másik műveből, a "Nebesza" címűből vett bekezdésre mutatott rá az első jelentős orosz hagiografia műben: Borisz és Gleb legendájában.[8] A Šestodnev hatása -- a leningrádi egyetem tanárának N. Sz. Gyemyonovnak a kutatásai szerint[9] -- tetten érhető a XVII. század második felében alkotó Avvakum protopópának a műveiben is.

A "Poveszty vremennyh let" és a XIV. század végén és a XV. század elején keletkezett Jepifanij Premudryj mű: "Zsityie Sztyefana Permszkogo" mutatja, hogy jelentős volt Cirill és Metód két részletesebb legendájának a hatása is az óorosz irodalomra. Kujo Kuev Csernorizec Hrabăr-ról írt könyvében[10] kigyűjtötte azokat a helyeket, amelyek Hrabăr művének nagy hatásáról tanúskodnak Jepifanij Premudryj művében.

Szlávi Kliment művei szintén ismertek voltak orosz írástudókban. Igen meggyőzően bizonyítja ezt műveinek három

kötetes bolgár kiadása,[11] amelynek archeografiai bevezetőjében számos orosz szerkesztésű kézirat adatai vannak feltüntetve.

A továbbiakban Ohridi Kliment sokoldalú munkásságából csak az egyházi ünnepekre írt dicsőítő beszédeit vizsgáljuk meg azzal a céllal, hogy néhány megfigyelést tegyünk Kliment Ohridszki és Kirill Turovszkij alkotó módszerének vonásairól. Bulgáriában Kliment vetette meg a keresztény prédikáció alapját. Prédikációi között vannak olyanok is, amelyekre ráillik életrajz-írójának, Teofilaktnak a jellemzése: "egyszerűek és világosak", "nem mély mondanivalójúak és bölcselkedők, de érthetőek a legegyszerűbb bolgár ember számára is." Bennük a keresztény tanítást, a keresztény erkölcsöt magyarázza konkrét bibliai személyek és evangéliumi események kapcsán. Ezek a prédikációk bár egyszerűek, gyakorlati rendeltetésűek, azonban művészi funkciójukat is megőrzik.

Sokkal jelentősebb ez a művészi funkció Kliment Ohridszki dicsőítő beszédeiben. Ezek terjedelmesebbek, képszerűségük gazdagabb, érződik rajtuk a bizánci panegirikus irodalom hatása is. Bennük összetettebb az alakok rajza, elvontabbak a megfogalmazott gondolatok és a kompozíció. Kliment Ohridszki a leggyakrabban bibliai alakoknak vagy a keresztény egyház nagyjainak alakját rajzolja meg erősen idealizálva, hogy utánzásra méltó példák legyenek, vagy hogy a keresztény tanítás mélyebb értelmére irányítsa a figyelmet.

Dicsőítő posztilláiban nagy szerepet játszik a patetikus rész, amelyben a legkülönbözőbb stíluseszközöket használja fel: jelzőket és megszólításokat, hasonlatokat és ismétléseket, kérdéseket és feleleteket. Ezekben a prédikációiban Kliment jelentős szónoknak bizonyul.
Ünnepnapokra írt dicsőítő beszédeinek a fenti vonásai kínálják, hogy művészetét Kirill Turovszkij szónoki ihletésű posztilláival vessük össze.

Kirill szintén egyházi ünnepekre -- elsősorban a húsvéti ünnepkörre -- írta a retorikai szabályok szerint szerkesztett beszédeit. Belőlük szinte teljesen hiányzik a közvetlen didaktikai szándék. Kirill beszédeinek művészi természetéhez a kulcsot magukban a beszédekben találjuk meg: Kirill Turovszkij nagyon tudatában van annak, hogy beszédei az ünnepi szertartás szerves részét képezik és ujjongó hangvételükkel az ünnepélyességet hivatottak fokozni. Nem véletlen, hogy az "öröm", "vidámság" szavak oly gyakran fordulnak elő bennük. Beszédeivel, amelyeket Kirill az ünnep tiszteletére írt, az adott ünnepet "feldicsőíteni", "ékesíteni", "magasztalni" akarta.

Mind a két író hagyatékában szerepelnek azonos ünnepnapokra írt prédikációk: virágvasárnapra, húsvétra és Krisztus mennybemenetelére. Ha a virágvasárnapra írt két művet összehasonlítjuk, már a címek megjelölésében különbséget találunk. Kliment Ohridszki prédikációjának címe: „Beszéd virágvasárnapra.

Az Ünnep megnevezésére a különböző másolatokban más-más szókapcsolatot találunk: "na szvetonosznuju", "na cvetonosznuju" "na cvetnuju" és "na verbnuju nyedelju".

Kirill Turovszkij beszédének címében kissé konkrétabb a témamegjelölés: „Szt. Kirill evangéliummagyarázatáról virágvasárnap". A XIV. századi Troickij gyűjtemény olvasata utal az ünnepelt evangéliumi eseményre, a jeruzsálemi bevonulásra, és nemcsak az evangélium, hanem a próféták szavainak magyarázatát is ígéri és ezáltal jóval pontosabban jelöli meg posztillájának tartalmát.

Tehát mindkét beszéd tárgyául azonos evangéliumi esemény szolgált: /Mt. 21:1--11; Mk. 11:1--11; LK. 19:29--40; Jn. 12:12--19/ a húsvéti ünnep előtt a Lázárt halottaiból föltámasztó Jézus szamárcsikó hátán az őt körülvevő tömeg dicsőítésétől övezve bevonult Jeruzsálembe, ahol dicsőségét a főpapok és a farizeusok nem nézték jóízemmel és elhatározták, hogy Lázárral együtt megölik.

Ezt az evangéliumi történetet mindkét szerző azonban másképpen hangsúlyozza, más-más részletet állít a középpontba, és mondanivalójának megfelelően különböző művészi eszközökkel dolgozza fel. A rétorika szabályainak megfelelően mindkét beszéd bevezetővel /exordium/ kezdődik. Kliment Pál apostol szavaival lelki ujjongásra szólítja fel hallgatóit és testi megtartóztatás útján történő megújhodásra biztatja a hívőket az evangéliumi csodák követésében. Célját, ti. az

evangéliumi esemény értelmének megvilágítását vetíti előre.

Kirill Turovszkijnál a bevezető sorai határozottan aforisztikusak. Rövid, szigorúan szimmetrikus sorok ezek és ezért különösen ünnepélyesen hangzanak, mint valami ünnepi eseményre hívó fanfárok úgy hatnak.

Az elbeszélő részben /narratio/ Kliment előadja, hogy Krisztus a negyedik napos halottat, Lázárt feltámasztotta, míg a zsidók törvényszegő gyülekezetét leleplezte. Ebben a részben Kliment a különböző evangéliumok, zsoltárok és próféták jövendöléseinek ismeretével, és ezeknek a részeknek beszéde mondanivalóját erősítő művészi egybeszerkesztésével alkot nagyot. Az egyhangúság elkerülése érdekében beszédét szónoki kérdésekkel szakítja meg, amit részletező, magyarázó válaszok követnek fokozódó ünnepélyességgel. Célja az írás értelmének logikus kifejtése.

Kirill Turovszkij ugyanezt a célt az írás mélyebb értelmének a megmutatásával éri el. Szinte minden szónak a rejtett értelmét mutatja meg, azt, amit az adott szó példáz. Kirill ebben a beszédében a konstantinápolyi püspök Proklosz /+446/, Bosztrai Titusz /IV. sz./, valamint Teofilaktosz bolgár püspök /1107 előtt/ szellemében értelmezi a Biblia szövegét. Mondanivalóját belső lüktetésű tirádákban adja elő. Minden tirádát azonos szóval: "dnesz", "nyne" szóval vezet be hangsúlyozva ezzel, hogy a bibliai események bár a múltban történtek, azonban a jelen tényei is, az ünnepi istentiszte-

letben mintegy újra és újra lejátszódnak és így hallgatói is részesei lehetnek ezeknek. Erre utal beszédében a jelen idő rendszeres használata a múlt eseményeivel kapcsolatban. Ez a szemlélet Kliment alkotói felfogását nem jellemzi. Kirill kevesebbet idéz a különböző szent könyvekből, és idézeteit fokozottabban rendeli alá felfogásának, mondanivalójának. Idézetei többnyire emlékezetből valók, nem szó szerintiek.

Mindkét beszédben retorikai eszközökkel jobban díszített az elbeszélő rész második fele, és mindkét beszédben az ünnepélyességet fokozó evangéliumi idézettel ér véget, amit rövid argumentáció követ, ti., hogy az elbeszélő részben kifejtettek mire kötelezik a hívőket és azt milyen vallásos gyakorlattal lehet és kell megvalósítani.

A rövid befejező rész /peroratio/ is eltérést mutat a két műben: Kliment szónoki kérdéssel fordul hallgatóihoz, majd felhívással, hogy hittel és alázattal kövessék az isten parancsait.
Kirillnél itt is dominál az öröm és ujjongás. Azt kéri hallgatóitól, hogy "énekeikkel mint virágokkal koszorút fonjanak és az ünnepet ékesítsék", és örömteli ünneplésben éljenek Krisztus feltámadásának ünnepéig.

Eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a közös forrásból a két nagy tehetségű rétor önálló értékű művet tudott alkotni, és további konkrét műelemzések révén mélyebb ismeretekhez jutunk az óbolgár és az óorosz irodalom közös és egyedi jegyei meghatározása terén.

Jegyzetek

[1] Lihačov, D. S., Razvitie russkoj literatury X--XVII vekov, L., 1973. pp. 23--35.

[2] Speranskij, M. N., Iz istorii russko--slavjanskih literaturnyh svjazej, Sb. statej, M., 1960.

[3] Mošin, V. A., O periodizacii russko--južnoslavjanskih literaturnyh svjazej v X--XV vv., TODRL, t. XIX. 1963.

[4] Adrianova-Peretc, V. P., Drevnerusskie literaturnye pamjatniki v jugoslavjanskoj pismennosti, TODRL, t. XIX. 1963.

[5] Angelov, Bonju St., Iz starata bălgarska--ruska i srăbska literatura, Sofija, 1958.

[6] Voprosy teorii i istorii jazyka, Sb. statej v čest' professora B. A. Larina, L., 1963. pp. 187--190.

[7] Russko--evropejskie literaturnye svjazi, Sb. statej k 70-letiju so dnja roždenija akademika M.P. Aleksejeva, M.--L., 1966, pp. 92--96.

[8] Angelov, Bonju, Pronikvane na starobălgarski săčinenija v starata ruska literatura, In: Bălgaro--ruski literaturni vrăzki prez srednovekovieto, Sofija, 1977. pp. 20--46.

[9] Sarafanova-Demkova, N. S., Ioan Ekzarh Bolgarskij v sočinenijah Avvakuma, TODRL, t. XIX., 1963, pp. 367--372.

[10] Kuev, Kujo, Černorizec Hrabăr, Sofija, 1967. pp. 172--175.

[11] Kliment Ohridski, Săbrani săčinenija, t. I., Sofija, 1970., t. II. 1977., t. III. 1973.

A BOLGÁR NYELV FEJLŐDÉSE A BOLGÁR ÁLLAM TÖRTÉNELMÉNEK TIZENHÁROM ÉVSZÁZADA SORÁN

Ivan Haralampiev

A bizánci seregek felett 681 tavaszán és nyarán aratott győzelmi sorozat után Aszparuh uralkodása alatt a protobolgárok a Balkán-félszigeten élő szláv törzsek egy részével szövetkezve tartósan azon a területen telepedtek le, melynek északi határa a Duna volt, délen a Sztara Planináig húzódott, keleten a Fekete-tengerig, nyugaton pedig körülbelül az Iszkar folyóig. 681 nyarán Aszparuh és IV. Konstantin Pogonat békeszerződést kötött, melyben Bizánc ténylegesen elismerte, hogy a Balkán-félszigeten új állam született: a protobolgárok és a szlávok állama, melynek neve -- Bulgária. Ekkor kezdődik el a bolgár nyelv önálló fejlődése is, mely szorosan összefügg a bolgár állam történetével, a bolgár nép történelmi sorsával.

Annak ellenére, hogy az újonnan létrejött állam adminisztratív és katonai vezetése a protobolgárok kezében összponto-

sult, a IX. század végéig kialakult bolgár nemzet már szláv jellegű volt. A közös nyelv a szláv lett, melyet a 893. évi preszlavi zsinat hivatalosan is állami és egyházi irodalmi nyelvvé emelt. A protobolgár etnikai elem fokozatosan háttérbe szorult, ennek fő oka a nagyszámú szláv lakosság jelenléte volt. Ezen kívül a szlávok gazdagabb kultúrával rendelkeztek, melyet -- a protobolgároknak a Dunától délre fekvő területen való megjelenése előtti évszázad során -- a szlávok és a Balkán-félsziget különféle etnikai csoportjai között létrejött kapcsolatok eredményeztek. Ilyen kapcsolatok alakultak ki a trákokkal, illírekkel, görögökkel, itáliaiakkal, a Római Birodalom különböző részeiből származó romanizált és hellenizált áttelepült lakossággal stb. Különösen erős volt a szlávok és a trákok közötti keveredés, melynek során a trákok fokozatosan asszimilálódtak, miközben örökül hagyták gazdag kultúrájukat. Ugyanakkor a trák etnikai elem -- akárcsak a szláv és a protobolgár -- ily módon a bolgár nemzet létrejöttének alapvető komponense volt.

Természetesen mindez nyomot hagyott a bolgár nyelv arculatán, amely -- bár típusa szerint szláv -- ma már néhány vonatkozásban lényegesen különbözik a többi szláv nyelvtől. A bolgár-szlávok tartós együttélése a Balkán-félszigeten a nem szláv származású, más nyelvű népességgel feltehetőleg az egyik ok, a kezdő lökés, amely a bolgár nyelv fejlődésének egyedi belső törvényeivel kölcsönhatásban később lehetővé

tette az analitizmus felé vezető tendencia megszületését. A XIV. sz. végére és a XV. sz. elejére a bolgár nyelv szintetikusból fokozatosan analitikus nyelvvé vált.

A IX. sz. közepén Konstantin-Cirill és Metód a típusa szerint kelet-bolgár szaloniki dialektus alapján megteremti a szlávok első irodalmi nyelvét. Ez az ún. "írásbeliség-előtti" korszak végét jelenti a bolgár nyelv fejlődésében. Arra vonatkozólag, hogy az adott korszak előtt milyen volt a nyelv, szegényesek az adataink. A Balkán-félsziget nem szláv országainak szláv toponímiája, akárcsak a magyar, a román, az albán és a görög nyelv szláv-bolgár kölcsönszavai lehetővé teszik az akkori bolgár nyelv -- elsősorban fonetikai -- vonásainak rekonstruálását. Ismeretes még, hogy ebben az időben a bolgár-szlávok nyelvébe protobolgár, görög, latin és trák szavak is kerültek.

A trák és protobolgár lexika maradványainak pontos meghatározása a mai bolgár nyelvben számos nehézségbe ütközik. Az utóbbi évek kutatásai azonban kimutatták, hogy ilyen eredetű szó lényegesen több van, mint azt korábban vélték. A legkorábbi óbolgár nyelvemlékekben tükröződő nyelvállapotból arra következtethetünk, hogy a IX. sz. közepéig, azaz az írásbeliség előtti korszakban a bolgár nyelv teljesen szintetikus volt. Az analitizmus első jeleit későbbi időszakhoz kell kapcsolnunk, a IX. sz. utánra, amikor a bolgár nemzet már végérvényesen kialakult és homogénné vált, nemcsak etnikai összeté-

telében, hanem nyelvében is.

A bolgár nyelv fejlődésének második, ún. óbolgár korszaka a IX. századtól kb. a XI. század végéig tartó időszakot öleli fel. A bolgár állam számára ez a korszak egyszerre boldog is és tragikus is. Borisz /852--889/ és Simeon /893--927/ cárok uralkodása alatt az állam megerősödött, 865-ben a bolgárok felvették a bizánci kereszténységet, beköszöntött az erőteljes kulturális felemelkedés korszaka. Két irodalmi központ is létrejött Preszlavban és Ohridban, gyorsan fejlődött az irodalom és a művészet. Ez a folyamat azonban hirtelen megszakadt 1018-ban, amikor Bulgária hosszú időre bizánci megszállás alá került. A bolgár földön úzok, besenyők, kumánok jelentek meg. Ilyen körülmények között a nyelv erős -- elsősorban görög -- befolyás alá került, jelentős mennyiségű görög államigazgatási, egyházi és közéleti lexikát vett át.

Ezt a korszakot a bolgár nyelv néhány új fejlődési tendenciája is jellemzi, melyek annak fonetikai és nyelvtani oldalát érintik. Jelentősek voltak pl. a két redukált magánhangzóval kapcsolatos, X. sz. utáni változások. Legáltalánosabban ezek a gyenge helyzetben lévő redukáltak kiveszésében, illetve az erős redukáltak minőségi átcsapásában nyilvánultak meg. Az utóbbiak o-vá vagy e-vé fejlődtek, vagy pedig egyetlen teljes értékű redukálttá olvadtak össze. Megfigyelhetők a mássalhangzók megkeményedési folyamatának első

jelei, korlátozódik az -l- epentheticum használata, elhomályosodik a különbség a szótagképző r és l kemény és lágy variánsai között. Még mindig uralkodó volt a szintetikus tendencia, de a főnevek declinatiójában ebben az időszakban már végbemegy az ismert átrendeződés: megfigyelhető a különböző ragozási típusok közötti egymásrahatás, változóban van a mássalhangzós tövű névszók ragozása. Az aoristosi formák erős leegyszerűsödésen mennek át, az imperfectum formái kezdenek kontrahált alakban szerepelni. Korlátozódik a supinum használata, az infinitivust pedig, bár megőrződik, néhány esetben felváltja a да szerkezet. Az óbolgár periódusból származó emlékekből még hiányzik a bolgár nyelvre jellemző posztpozitív névelő /член/ a mai formájában. Előfordulnak azonban, igen ritkán -- különösen a későbbi emlékekben --, olyan esetek, amikor a posztpozitív mutató névmás határozottságot fejez ki, görög eredetiből származó határozott névelős főnevek fordítása során. Ismeretes, hogy a bolgár határozott forma később a főnév és az azt követő mutatónévmás összeolvadásából ered. Ebben az időszakban tehát a bolgár nyelv rendszerében a későbbi fejlődést előkészítő tendenciák mutatkoznak. Olyan fontos folyamatok kezdeti fázisait figyelhetjük itt meg, melyek csak a következő évszázadban bontakoznak ki teljesen. Ilyen jellegű a jövő idejű cselekvés kifejezésére szolgáló хотѣти+ inf. szókapcsolat használatának -- még az óbolgár korban kezdődött -- kiterjedése is. Ez a balkáni

nyelvi környezet hatásának eredménye.

A bolgár nyelv fejlődésének harmadik szakasza, melyet középbolgárnak nevezünk, három évszázadot, a XII., a XIII. és a XIV. századot öleli fel. Időben ez egybeesik a II. Bolgár Állam fennállásával /1185--1396/. Ebben az időszakban mennek végbe a nyelvben a legjelentősebb változások. A bolgár nyelv a XIV. század végére, illetve a XV. század elejére nyeri el mai arculatát, mely a sajátos körülmények sokévszázados specifikus fejlődésének az eredménye. A sok hiba, amit a középbolgár nyelvemlékekben fedezhetünk fel, különösen azokban, melyek felkészületlen másolók keze alól kerültek ki, azt mutatja, hogy a beszélt és az írott nyelv abban az időben már jelentősen különbözött egymástól. Ugyanakkor az erős köznyelvi hagyomány meggátolta, hogy a nyelvemlékek nagyobb mértékben tükrözzék a legjellemzőbb új vonásokat, melyek a bolgár népnyelvet jellemezték. A bolgár irodalmi és beszélt nyelv eltávolodásának folyamata az Evtimij Tarnovski pátriárka által a XIV. század utolsó negyedében végrehajtott írásreformja után éri el a tetőfokát. Mindezek ellenére rendelkezésünkre állnak olyan vitathatatlan bizonyítékok, melyek rámutatnak, hogy a XIV. század végéig a bolgár nyelv fonetikai rendszere alapvetően átalakult. A redukáltak után, melyek fejlődése, mint arra már utaltunk, korábban zajlott le, eltűnnek az óbolgár nyelvre jellemző ъ és ь nazális magánhangzók is. A nazálisok fejlődése sokirányú és egyenetlen volt, hangértékük

megváltozásával kapcsolatban a mai bolgár dialektusok igen nagy változatosságot mutatnak. Fokozatosan eltűnik a ѣ, az ы magánhangzó az и-hez közelít, jelentősen depalatalizálódik a mássalhangzórendszer. Mindez grafikai keveredések formájában tükröződik a nyelvemlékekben, nyilvánvalóvá válik annak lehetetlensége, hogy a másolók helyesen használják a betűket olyan hangok jelölésére, melyek a bolgár nyelvben már nem léteznek. A középbolgár korszak végéig teljesen eltűnnek a névszók esetvégződéses alakjai. Ezek maradványai ma már jelentéktelenek, mégsem szűnt meg a végleges kiküszöbölésükre irányuló folyamat.

A névszók esetvégződéses alakjainak eltűnése a legjelentősebb, bár nem egyetlen sajátosság, mely a bolgár nyelvet megkülönbözteti a többi szláv nyelvtől, illetve a balkáni nyelvekkel rokonítja. A szóban forgó időszakban már teljesen meghonosodik a nyelvben a határozott névelős alak használata, a melléknevek rendszerében pedig új, analitikus eszközök jelennek meg a fokozás kifejezésére: a по és a най-partikulák. A névszó- és igerendszerből eltűnnek a dualisi formák. Folytatódik az infinitivusi alak fejlődése, mely a középbolgár korszak végére minden valószínűség szerint kivész a használatból. Ezt jelzi annak a да- szerkezetekkel történő felváltása is a késői középbolgár emlékekben, bár teljes eltűnését a nyelvtörténészek csak a következő korszakra teszik. Tipikus balkáni nyelvi vonás -- mint azt korábban már megje-

gyeztük -- a jövő idő 'искам'= akarni /óbolgár хотѣти/ segédigével történő kifejezése /körülírás/. A segédige fokozatosan a ще partikuláig rövidült le, és ma ezzel a szócskával és a megfelelő ragozott igealakkal képezzük a jövő időt a bolgár nyelvben.

A személyes és a birtokos névmások területén már speciális formák jelennek meg az egyes és többes szám harmadik személyében, megszűnik a nemek szerinti különbség a melléknevek és a névmások többes számában. Az igerendszerben is jelentkeznek új, fontos változások. Alapvetően megváltozik az óbolgár igeragozási rendszer: kialakul egy új ragozás, az -a- coniugatio. Valószínűleg még a szóban forgó időszak előtt elkezdődött az imperfectum és az aoristos formáinak összeolvadása, de a folyamat egy ponton megállt, s így a mai bolgár nyelvben jól elkülöníthető egymástól a két igeidő. Ebben az időben erősen egyszerűsödik az óbolgár melléknévi igenevek rendszere, megjelenik a határozói igenév. Természetesen nem könnyű röviden leírni azt a sokoldalú átalakulást, melyen a bolgár nyelv a középbolgár korszakban átment, mint ahogy nehéz lenne összefoglalni a számos lexikai változást is.

1396-ban Bulgária öt évszázadra török megszállás alá került. Ekkor veszi kezdetét a nyelv fejlődésének következő, újbolgár korszaka. Szerencsére a kétnyelvűségnek ez az időszaka a bolgár nyelvben csak a lexika terén hagyott tartós nyomot. Nem tekinhetjük bizonyítottnak azt az álláspontot,

hogy a bolgárban a török nyelv hatására jelent meg a sajátos közvetítő mód, mely a többi szláv nyelvben nem fordul elő.

A török szavak beáramlása a bolgár nyelvbe néhány évszázadon keresztül folytatódik: a XV. századtól a XIX. század első negyedéig. A bolgár reneszánsz idején, amely a XVIII. században kezdődött és az orosz--török felszabadító háborúig, 1877--1878-ig tartott, a körülmények gyökeresen megváltoztak. A megszállás évei alatt a bolgár népnek sikerül szembeszállnia a török asszimilációs kísérletekkel, megőriznie az etnikai és hitbeli hovatartozásra irányuló józan törekvését, fenntartania kulturális hagyományait és nyelvét. Az új társadalmi, gazdasági és politikai körülmények ennek alapján lehetőséget adnak a formálódó nemzetnek arra, hogy befejezze a szellemi és politikai élet megújításának folyamatát. Törökország fokozatosan elveszíti európai pozícióit, a bolgár társadalom szempontjából pedig erős orosz és keleteurópai hatás válik érezhetővé. Mindez tükröződik a nyelvben is, mely jelentős mennyiségű turcizmustól szabadul meg. Mindez a szláv orosz nyelv aktív közreműködésével történik, melynek kezdeti hatása már a XVI. században érezhető, amikor Bulgáriában tömegesen kezd terjedni az egyházi szláv nyelvű irodalom. Ennélfogva a turcizmusokat -- legkorábban az irodalmi nyelvben, majd fokozatosan a bolgár dialektusokban is -- russzizmusok váltják fel. Erős az orosz nyelv hatása a bolgár nem-

zeti nyelv létrejöttére is. Ez a hatás túlnyomórészt a lexika területére szorítkozik, de észrevehető más nyelvi síkokon is. Az orosznak a bolgár irodalmi nyelvre gyakorolt hatása eredményeként újra megjelenik a dialektusokból már kiveszett jelen idejű cselekvő melléknévi igenév, valamint sok, igéből -ние képzővel képzett főnév, aktivizálódik néhány szóképző eszköz használata. Az orosz nyelv közvetítőül is szolgál a nemzetközi kulturális terminológia átvételéhez. A bolgár nyelv legújabb történetében is felfedezhetők érdekes folyamatok, melyekkel azonban itt nem foglalkozhatunk. Ezek sem -- mint ahogy az eddig említettek sem -- kizárólag a nyelvi fejlődés belső törvényeinek köszönhetők, hanem azoknak az új körülményeknek is, melyek között a bolgár nép él: a bolgárok életmódja, kultúrája és gondokodásmódja megváltozásának. Ezt egyébként már a régi bolgárok is tudták, akiknek a nyelvében a азыкъ szó egyidejűleg jelentette azt is, hogy 'nyelv' és azt is, hogy 'nép'.

A MAGYAR NYELV BOLGÁR-SZLÁV ELEMEIRŐL

H. Tóth Imre

A magyarság a Kárpát-medencében való megtelepülése után jelentős változásokat élt át: megismerte a földművelés közép-európai formáját, megváltozott életmódja, lakása, öltözködése, táplálkozása. Még jelentősebb változást jelentett a kereszténység felvétele és az állam megszervezése.[1] Mindez a magyar nyelv változásokra legérzékenyebb struktúrájában, a szókincsben is tükröződik a különféle jövevényszavak meghonosodása révén. E jövevényszavak között jelentős számban vannak szláv eredetűek. A magyar nyelv szláv eredetű szavai az irodalmi nyelv szókincsének 12,4 százalékát teszik ki.[2]

A tudományos magyar szlavisztika megalapítója, Asbóth Oszkár /1852--1920/ volt az, aki az elsők között felfigyelt arra, hogy szláv jövevényszavainkat az átadó nyelvtől függően rétegekre oszthatjuk. E rétegek feltárása során Asbóth Oszkár rendkívül nagy szerepet tulajdonított bolgár-szláv

eredetű jövevényszavainknak. Asbóth Oszkár kutatásainak egyoldalúságát Melich János /1872--1963/ helyesbítette, aki a bolgár hatás mellett hangsúlyozta a többi szláv, elsősorban a horvát és a szlovén nyelv magyarra tett hatását is. Melich János érdeme, hogy Asbóth kritikájának hatására kidolgozta és kibővítette az egyes rétegek elkülönítésére szolgáló tudományos módszert, amelynek klasszikus összefoglalását nyújtja Nyelvünk szláv jövevényszavai c. művében.[3]

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában kimagasló hely illeti meg Kniezsa István /1898--1965/ professzort, aki egész sor résztanulmányban és A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. sajnos befejezetlenül maradt művében összegzi, értékeli az eddigi kutatások eredményét és kijelöli a további munka főbb irányát. Kniezsa István nagy érdeme, hogy az Asbóth Oszkár által kívánatosnak tartott, de Melich János által kellőképpen nem méltányolt magánhangzók kvantitásával foglalkozó vizsgálatokat is bevonta szláv jövevényszavaink forrásai meghatározásának munkájába.

Kniezsa István A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. immár klasszikussá vált művének I/1. kötetében a bolgár-szláv /továbbiakban csak bolgár/ jövevényszavainkat illetően különböző csoportokat állít fel. Kétségtelenül bolgár eredetűnek tartja következő szavainkat: berce, bolgár, goromba, lencse, mesgye, mostoha, nadrág, nyüst, ontok, panasz, pamat, pest, porong, rozsda, siska, szerencse, vádol, zarándok. Valószínű, vagy lehetséges, hogy bolgár eredetű imely, konkoly, ladik,

palota, szavat szavunk. Bolgár ill. keleti szerb, vagy óhorvát, esetleg őszerb átadót feltételez bëlëzna, bocska, esztergа, gabona, östör, palást, pitvar szavaink esetében. Jellemző, hogy a bizánci rítusra utaló, igen régi keresztény terminológia szavait Kniezsa nem tekinti egyházi szláv eredetűnek. Ide sorolhatók a diák, karácsony, kereszt, /talán a keresztel/ pap, és szombat főnevek. Az óegyházi származtatás ellen szól szerinte az a tény, hogy: 1. Az óegyházi szláv a magyar nyelvre semmilyen hatással nem volt. Még a későbbi egyházi szláv hatás is "egészen minimális". 2. A bizánci rítus a honfoglalás után nem játszott komoly szerepet Magyarországon.[4]

Kniezsa bolgár eredetű jövevényszavaink átadó forrásának meghatározásánál különféle kritériumokból indul ki. A legegyszerűbb és legnagyobb bizonyító erejű a fonetikai, amely alapján mesgye, mostoha, nyüst, pest, rozsda szavaink bolgár eredete kétségtelen. Jelentéstani kritérium alapján panasz szavunk bolgár eredetű, mert queremonia, querula jelentésben csak az óegyházi szlávban van meg.[5] Történeti és szóföldrajzi kritériumok szólnak amellett, hogy az ontok 'bélfonál' főnév bolgár eredetű. A takácsmesterség műszavai között ugyanis vannak bolgár eredetűek /pl.porong 'vasból való keret a vászon szövésére'/. Az a tény, hogy az ontok csak Erdélyben mutatható ki, a bolgár eredet földrajzi bizonyítéka.[6]

Kniezsa István rendkívül lelkiismeretesen vizsgálta meg szláv jövevényszavaink lehetséges forrását. Minden körülményt

figyelembe vett vitás eredetű szavaink elbírálásakor. Figyelemmel kísérte más tudományterületek eredményeit és azok hatására korábbi álláspontját gyakran meg is változtatta. Ezzel magyarázható, hogy vannak olyan szláv jövevényszavaink, amelyeknek a forrásáról megváltoztatta véleményét. Így pl. király főnevünket A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. művében történelmi kritériumok figyelembevételével valószínűleg horvát eredetűnek tartja,[7] hiszen az állami terminológia déli-szláv eredetű. Ezzel szemben A magyar állami és jogi terminológia eredete c. akadémiai előadásában már e szó feltétlen nyugati eredete mellett tör lándzsát.[8] Különösen sokat foglalkoztatta Kniezsát az állami és jogi élet terminológiájának eredete. Az ebbe a témakörbe tartozó szókincset déli-szláv, valószínűleg óhorvát eredetűnek tartotta. Jól látható ez az álláspontja az asztalnok, udvarnok és vajda szavaink magyarázatánál. A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. művében az első műszót a délszlávból származtatja, a második pontos forrását nem jelöli meg, míg a vajda esetében óorosz, bolgár, vagy horvát eredeztetést lát valószínűnek. Ezt a véleményét a magyar állami és jogi terminológia eredetéről tartott előadásában úgy módosítja, hogy valószínűleg bolgár eredetű asztalnok, vajda esetleg az udvarnok, az ispán, zászló és vitéz szavunk. Bolgár eredetűnek tartja viszont a szavat, zuvaty szót, melynek jelentése: „a lopás vádjának elhárítása azzal, hogy a gyanúsított megnevezi azt a személyt, akitől a

kérdéses tárgyat vette, vagy kapta.[9]

A magyar állami és jogi terminológia eredetére vonatkozó fejtegetéseit Kniezsa István azzal a megállapítással zárja, hogy "a magyar jogi terminológiának jelentékeny része déli-szláv, éspedig részben szerb-horvát, részben bolgár eredetű."[10] Az előadást követő vitában, melyben nyelvészek és történészek, néprajzosok és irodalmárok vettek részt, Kniezsa álláspontját többen is kiegészítették. E kiegészítésből két megállapítást emelünk ki: 1. Hadrovics László professzor szerint aligha valószínű a szerb hatás állami terminológiánk kialakulásában. 2. Perényi József professzor véleménye az, hogy az állami terminológia bolgár származású.[11] Kniezsa válaszában hangsúlyozza, hogy helyesebb volna azt mondani, hogy állami terminológiánk bolgár jellegű,[12] de vannak nem bolgár eredetű műszavai is /pl. király/.

Ez volt az álláspont a magyar nyelv bolgár jövevényszavait illetően Kniezsa István életében. Ettől az álláspontól csak a részleteket illetően figyelhetünk meg eltérést. Így pl. Bárczi Géza /1894--1975/ A magyar szókincs története c. könyvében dorong szavunkat -- Asbóth nyomán -- valószínűleg a bolgárból származtatja.[13]

Kniezsa halála után is aktuális téma maradt bolgár eredetű jövevényszavaink kutatása. Hadrovics László akadémikus két Kniezsa által nem vizsgált szavunkról bizonyította be, hogy szláv eredetű. Archaikus ill. tájnyelvi porgolát /porgo-

lád, porgolác/ 'községkerítés' szavunkról meggyőzően mutatja ki, hogy bolgár átvétel. Az eddig megfejthetetlennek tűnő tüstént 'azonnal, mindjárt' határozószót illetően Hadrovics László a szláv származtatás mellett foglal állást, átadó nyelvként a bolgárt vagy a szerbet nevezve meg.[14]

A magyar nyelv szláv elemeinek vizsgálata komplex jellegű kutatásokat igényel, amelyekben jelentős szerep jut más szakterületek művelőinek. Különösen a történeti kutatásoknak a jelentősége nő meg e kérdések vizsgálatánál. A történettudomány régebbi eredményei eddig is felhasználásra kerültek a jövevényszó-vizsgálatokban. Azonban az újabb kutatások eredményei is jelentősen módosíthatják a nyelvészeti vizsgálódások irányát. Ami bolgár jövevényszavainkat illeti, utalunk itt azokra a megállapításokra, amelyeket állami terminológiánk egy részének bolgár eredetéről Perényi József professzor tett. Szerinte a magyarság jogi és állami terminológiája csak bolgár eredetű lehet, mert történeti adataink vannak Magyarország egyes részeinek a bolgár államhoz való tartozásáról. Ennek az államalakulatnak a lakosaival került leghamarabb kapcsolatba a honfoglaló magyarság. A dunántúli szlávokkal való kapcsolatok valamivel későbbiek.[15]

Hasonló nézeteket vallott a nyelvész és történész Moór Elemér /1891--1974/ is, aki meggyőzően bizonyította, hogy a már Melich Jánosnál oly nagy szerepet játszó keleti szerb nyelvjárásokkal, amelyekre Kniezsa is több helyen hivatkozik, a magyarság a jelentős földrajzi távolság miatt nem is

érintkezett.[16] Következésképpen keleti szerb jövevényszavak nincsenek a magyarban. Ilyennek minősített jövevényszavaink a bolgárból valók, hiszen a bolgárok jelenléte a honfoglaláskori Magyarország területén a helynévanyagból jól kimutatható.[17]

Kniezsa István figyelembe véve azokat a helyesbítéseket, amelyek A magyar nyelv szláv jövevényszavai c. műve kapcsán a különböző szakterületek művelői részéről elhangzottak, revideálta megállapításait. Kiinduló tételként megállapítja, hogy a X--XI. században a magyarok a bolgárokon kívül csak a kaj-horvátokkal, szlovénekkel és szlovákokkal érintkeztek.[18] Mivel a magyar keresztény terminológia bizánci rítusra utaló műszavai /diák, kereszt, pap, szombat/ az említett szláv nyelvek közül csak a bolgárból ismeretesek, ezen szavak azoknak a bolgároknak a nyelvéből valók, akiktől mostoha, nyüst, mesgye szavunkat is vettük. Erre a feltételezésre elégséges alapot ad az, amit a történeti források alapján a bizánci egyház X--XI. századi magyarországi térítő tevékenységéről tudunk.[19]

Bolgár jövevényszavaink kérdéséhez Kniezsa István halála után Moór Elemér szólt ismét hozzá egy meglehetősen problematikus tanulmányában, amelyet Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez c. alatt a Századok c. folyóirat Vita rovatában publikált. Moór Elemér itt is a történelmi viszonyokból indul ki. Alapvető megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A magyarok a X. században csak a bolgárokkal és szlovákokkal érintkeztek. 2. A keleti szerbekkel a magyarság sohasem került közvetlen érintkezésbe. 3. Szlovén jövevényszavak a XI. század előtt aligha kerülhettek nyelvünkbe. 4. A štо nyelvjárást beszélő szerbekkel csak a Rigó-mezei csata után kerültek őseink kapcsolatba.[20]

A fenti megállapításokból egyértelműen levonható az a következtetés, hogy azok a szláv jövevényszavaink, amelyeket a X. század folyamán vettünk át, vagy a bolgárból, vagy a szlovákból származtathatók. Ha ezen átvételek délszláv jellegűek, akkor az átadó nyelv csak a bolgár lehet. Ha jövevényszavaink nyugati szláv jellegűek, a szlovák eredeztetés a valószínű.[21] E tézisből kiindulva Moór állami terminológiánk korai rétegét bolgárnak, azaz bolgár eredetűnek nyilvánítja más, ún. kultúrszavakkal együtt.[22]

Tekintsük át az elmondottak szemszögéből a magyar nyelv bolgár eredetűnek tulajdonítható jövevényszavainak kérdését!

1. A Kniezsa István által kétségtelenül bolgárnak minősített jövevényszavakon kívül történeti kritériumok alapján bolgár eredetű az a réteg is, amelyről Kniezsa lehetségesnek tartotta a bolgár eredetet.

2. Mivel keleti szerbekkel nem érintkeztek őseink, a keleti szerbnek tekintett jövevényszavak is bolgár eredetűeknek bizonyulnak /bëlëzna, östör, palást/. Ami a keleti szerb nyelvjárást illeti, említettük, hogy elsőnek Melich János

operált e nyelvjárás magyarra tett hatásával. A honfoglalás-kori Magyarország c. művében a bolgár-szláv lakosságról a következőképpen nyilatkozik: "a honfoglalás-körüli időkben a bizánci birodalom érdekeltségének a területén tehát a Szerémségben, a Duna-Tisza közén, a Maros-közén és a Tiszántúl, továbbá Erdélyben bolgár-török és délszláv: bolgár-szláv nyelvű népek laktak".[23] Azonban ez a megállapítása nem egyértelmű, mert az erdélyi szlávokról, akiket egyszer bolgár-szlávoknak minősített, a következőket irja: "Amennyiben Erdélyben a IX--X. században szlávok is laktak, ezek a honfoglalás ideje előtt a Balkánról, éspedig a bizánci érdekeltség területéről idevándorolt délszlávok voltak. Nyelvük a mai nyugati bolgár és a keleti szerb nyelvjárás IX. századi őse."[24] E szlávság nyelvi emléke a Bělgrad%/Gyulafehérvár neve/, a Zalatna [25] helynév, amennyiben nem későbbi eredetű. Ide vonható Szent István anyjának Běleknegini < Běloknegini neve, amely a bolgár-török Saroltu 'fehér menyét' szláv tükörszava. A személynévről írva Melich ismét hangsúlyozza, hogy olyan nyelvjárásból ered, amely a nyugati bolgár és keleti szerb nyelvjárás X--XI. századi őse.[26] Hasonlóképpen e nyelvjárás emléke még a Prokuj személynév, Szt. István nagybátyjának a neve.[27]

Már láttuk, hogy keleti szerb jövevényszavak nem kerülhettek nyelvünkbe, mert a keleti szerbekkel közvetlen érintkezése a magyarságnak nem volt, de fonetikai jellegű megfontolások is kizárják a keleti szerb származtatás valószínűsé-

gét. A mai keleti szerb nyelvjárások, amelyek átmenetet képeznek a bolgár nyelvhez -- sajátos balkanizmusaik miatt -- eredetileg szerb nyelvjárások voltak, amelyek a XIII--XIV. századi sto nyelvjárások innovációiban már nem vesznek részt. Ez arra utal, hogy akkorra a keleti szerb nyelvjárások elkülönültek a sto nyelvjárásoktól. A keleti szerb nyelvjárások jellemző ősi szerb vonása az, hogy a két redukált hang helyén /ъ, ь/ csak egy magánhangzó van.[28] Melich szerint az erdélyi szlávok nyelve a nyugati bolgár és keleti szerb nyelvjárás IX. századi őse. Ez a megállapítás azonban a keleti szerb nyelvjárások ismeretében vitatható, mert a nyugati bolgárban a két redukált helyén két magánhangzó van /o, e/, míg a keleti szerb nyelvjárásokban pedig csak egy. Ez azt jelentené, hogy az erdélyi szláv nyelvjárásra egyszerre jellemző a két redukált helyén megjelenő két teljes képzésű magánhangzó és a két redukált helyén fellépő egy magánhangzó is, ami aligha lehetséges. Maga Melich is utal arra, hogy a Duna mentén megtelepedett délszlávok nyelvének a nyugati bolgár és keleti szerb nyelvjárás a folytatója, tehát nyelvük azonos az erdélyi szlávsságéval. Azonban, amint a magyar nyelv e nyelvjárásból vett jövevényszavai mutatják, az ősszláv ъ és ь két külön hang volt ebben a nyelvjárásban.[29] Ez a tény kizárja, hogy keleti szerb jellegűnek tekintsük, mert a keleti szerbben az ősszláv ъ, ь helyén csak egy magánhangzót találunk. Így nemcsak földrajzi, de egy fontos nyelvészeti kritérium is kizárja azt,

hogy a magyarok a IX--X. században a keleti szerb nyelvjárás őséből szókölcsönzéseket vettek volna át.

Következésképpen a Bělgrad, Běleknegini, Zalatna, Prokuj tulajdonfőnév keleti szerbből való származtatásának lehetősége is elesik. Így az eddig keleti szerb eredetűnek tekintett bëlëzna, östör, palást szavainkon kívül a Bělgrad, Běleknegini, Zalatna és Prokuj tulajdonnevek is bolgár eredetűek.

3. A feltételezett keleti szerb átvételekről mondottak érvényesek az ószerbnek minősített jövevényszavakra is. Így például Hadrovics László akadémikus azt feltételezi, hogy tüstént határozószavunk talán bolgár vagy szerb átvétel. Hangsúlyozza azonban, hogy az átvételnek korán kellett történnie, amikor még a redukált hangok megvoltak.[30] Ebben az esetben tüstént szavunkat ószerbnek lehetne tekintenünk. Ennek a feltételezésnek ellene mond az a körülmény, hogy a szó átvétele idején az átadó nyelvben még megvoltak a redukált magánhangzók, hiszen az ъ helyén található magyar ü megfelelés egy redukált magánhangzó folytatása. Ha az átvétel idejében, az átadó nyelvben még megvolt a redukált magánhangzó, akkor az átadó nyelv nem lehetett a szerb, mert a szerbekkel a magyarság a redukáltak megléte idején még nem került kapcsolatba. Egy másik hangtani forrás, a st megléte alapján /az ősszláv skj helyén/ kérdéses szavunk lehet bolgár, vagy sto nyelvjárásbeli szerb is. Mivel azonban e szó a redukált hangok meg-

léte idején került a magyarba, tehát akkor, amikor a sto nyelvjárást beszélő szerbekkel még nem érintkeztek őseink, a st hangkapcsolat is a bolgár eredetet valószínűsíti.

4. Láttuk, hogy Kniezsa István korábbi álláspontjával ellentétben bizánci rítusra utaló diák, keresztt, pap, szombat műszavainkat is a bolgárból származtatta. Ebből a szempontból figyelmet érdemel a karácsony főnév, amely Kniezsa István szerint a honfoglalás előtti szlávságnál volt elterjedve.[31] A honfoglalás előtt őseink az akkor még túlnyomó többségükben pogány óoroszokkal és a már keresztény bolgárokkal érintkeztek. Az a tény, hogy a bolgárból is ismeretes a karácsony szó 'ein Tag um Weihnachten' jelentésben, valószínűvé teszi, hogy ez a szavunk is bolgár eredetű.

A magyar keresztény terminológia déli szláv eredetű, azaz kisebb részben a görög rítusú bolgárok, ill. a latin szertartású horvátok nyelvéből származik.[32] Van azonban keresztény terminológiánknak egy rituális és nyelvi szempontból neutrális rétege is. Ide tartozik szent, szentel szavunk is. Ezek jellegzetes vonása az, hogy a szláv magashangrendű nazális helyén en hangkapcsolat fordul elő bennük. A nazálisok nyomait felmutató szláv jövevényszavaink átvételének legkésőbbi időpontja a X. század vége.[33] A X. század végéig a magyarok csak a bolgárokkal és a szlovákokkal kerültek kapcsolatba. Mivel a keresztény terminológia délszláv eredetű, a szlovák származtatás lehetősége elesik. Így szent és szentel szavaink

bolgár eredete valószínű, hiszen ezek a műszavak a kereszténység legalapvetőbb fogalmi körébe tartoznak, és nélkülük elképzelhetetlen a keresztény hitre való térítés. Mivel ez a térítés 973-ig a bizánci egyház tevékenységéhez fűződik,[34] jogos említett szavaink óbolgár származtatása. A nyugati egyház missziós munkája csak 973 után válik lehetségessé.[35]

5. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelv állami és részben jogi terminológiája is árnyaltabb megközelítést kíván. Bár kezdetben Kniezsa István kizárta a bolgár szókölcsönzés lehetőségét, később néhány műszót bolgárnak tekintett és elismerte a terminológia bolgáros jellegét. A Kniezsa István által bolgárnak tekinthető asztalnok, vajda, udvarnok, ispán, zászló, szavat műszavainkon kívül ide sorolható az udvar 'aula' és dolog 'tartozás'. Az utóbbi szót Kniezsa István a csa-horvát dûg 'debitum, officium'terminus technikusból származtatja azzal a megjegyzéssel, hogy csak a csa-horvátban lehet a szónak a magyaréval rokon jelentését, ill. jelentéseit kimutatni. Ha az alapjelentés, amiből a magyar műszó jelentései kifejlődtek, a csa-horvátban a 'debitum, officium', akkor nyugodtan tekinthetjük kérdéses szavunkat óbolgárnak is, mert a szó alapjelentése az óbolgárban is 'debitum', 'tartozás, adósság' volt. Nem beszélve arról, hogy egy csa-horvát dûg aligha adhatott volna a magyarban fonetikailag dolog hangalakot.[36]

Összefoglalva az állami és jogi terminológia eredetéről mondottakat, a következő megállapítást kockáztatjuk meg.

Valószínűnek látszik, hogy a keresztény terminológiához hasonlóan a magyar állami és jogi élet műszavai is kettős eredetűek: van bennük egy korai réteg, amely minden bizonnyal bolgár, és van egy későbbi rétege, amely Horvátország meghódítása /1091/ után a horvátból került a magyarba. A bolgár réteget a honfoglaláskor itt talált állami szervezetben élt bolgárok nyelvéből vettük át, míg a horvát réteget jóval később. Kristó Gyula kutatásai alapján tudjuk, hogy a magyar állam két meghódított idegen államalakulatot kapcsolt magához. I. István 1010 körül megdöntötte az Erdély déli részében létezett bolgár "politikai képződményt", amelynek élén a vajda állott.[37] Ennek a terminológiája került bele legkorábban a magyar állami és jogi élet szókincsébe. Minden okunk megvan ugyanis arra, hogy azt feltételezzük, hogy Krum kán az általa a bolgár birodalomhoz csatolt területeket államilag is megszervezte és központi irányítás alá vonta.[38] A bolgár terület bekebelezése után, mintegy száz évvel később került sor a tengermelléki horvát államalakulat meghódítására.[39] Ennek állami és jogi terminológiájából kerültek a magyar nyelvbe a megfelelő késői horvát eredetű műszavak.

6. Többször szót ejtettünk már a Kárpát-medence bolgárjairól. Azonban alig került sor a magyar nyelv bolgár elemeinek vizsgálata során a bolgár eredetűnek tekinthető helyneveink vizsgálatára.

Melich János a Zalatna nevet az erdélyi szlávok nyelvéből

származtatta, tehát valószínűleg bolgárnak tartotta. Long helynevünket, amely a nazális magánhangzó helyén meglévő o+n hangkapcsolat tanúsága szerint a XI. század előtti átvétel, Melich elsősorban bolgár-szlávnak tekintette.[40]
A többi helynevek, pl. Zemplén, Zimony, Csongrád, Nógrád esetében Melich a délszláv eredetet tartja valószínűnek.[41] Hasonlóan délszlávnak minősíti a Zagyva, Zagyóca folyónevet, bár megjegyzi, hogy szerbes alakja nem az a szerb nyelv, amilyen a mai szerb.[42] De nem mentes Melich János bizonyos ingadozásoktól sem, mert a Zemplén és az egyazon etimológiájú Zimony helynévről a következőket írja: "nem valószínűtlen, hogy a X. századi szerémségi ómagyar Zemlin név az ugyane korbeli óbolgár Zemlьnъ -nak az átvétele, s ugyanilyen óbolgár eredetű a felsőmagyarországi honfoglaláskori ómagyar Zemlin 'Zemplén' is."[43] Fehér Géza éppen a Zemplén származtatásából kiindulva, Melich eredményei továbbfejlesztve Nógrád, Csongrád helyneveinket és Tapoly, Tapolca folyóneveinket bolgár-szlávnak minősíti.[44]
Kniezsa István Magyarország népei a XI-ik században c. művében hangsúlyozza, hogy a bolgár lakosságot csak a bizánci források adatai alapján feltételezi, mert nyelvészetileg nem lehet kimutatni nyomukat.[45] Igen meglepő az a megállapítása, hogy Erdély ősi bolgár lakosságának bizonyítására nem tudunk nyelvészeti bizonyítékokat felhozni.[46] Kniezsa István a bolgár eredetű helynevek vizsgálatánál nem vette figyelembe azo-

kat a toponimákat, amelyekben az ősszláv kt+ĭ helyén st van a magyarban, mert Melich nyomán magyar helynévadást gyanított bennük,[47] pedig ilyen helynév több is található Magyarországon.

Később Kniezsa István felülvizsgálta ezt az álláspontját, és vizsgálódásai alapján meghatározta azokat a helyneveket, amelyek kétségtelenül ill. nagy valószínűséggel bolgár eredetűek lehetnek. Kniezsa István elsősorban a kétségtelenül bolgárnak minősíthető kt+ĭ hangkapcsolatra visszamenő st hangcsoportot tartalmazó helynévanyagot vizsgálta meg. E helyneveket a pest 'barlang'kemence' elemet tartalmazó földrajzi nevek csoportja alkotja. Kniezsa István 12 Pest, vagy -Pest komponensű földrajzi nevet mutat ki, amelyek 14 esetben fordulnak elő a forrásokban; pl: Mészpest /Zemplén megye/ Pestes /Erdély/ Kupest /Esztergom megye/ Peskő /Komárom megye/ Büdöspest /Miskolc közelében/. E helynevekről Kniezsa István megállapítja, hogy bolgár jellegűek és az itt lakott bolgárok nyelvéből kerültek a magyarba.[48] A grád elemű helynevek, ha azok délszláv jelleget mutatnak, akkor szintén származtathatók a bolgárból. Így valószínűleg bolgár eredetű a Visegrád, Nógrád, Csongrád és Belegrád is. Valószínű, hogy bolgár eredetű a Szeremlyén, Zemplén helynév is az ún. "l epentheticum" miatt. Ide sorolható a Hernád alsó folyásánál található Kinizs helynév is.[49]

Szláv eredetű helyneveink tanulmányozása lehetővé tette Kniezsa

Istvánnak azt, hogy belőlük kiindulva településtörténeti következtetéseket levonva megrajzolja az itt élt szlávok, közülük a bolgárok elhelyezkedését a magyar-szláv érintkezések kezdetén. Hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak 3 fő rétege van: bolgár, nyugati délszláv /kaj-horvát-szlovén, később sto-horvát/ és szlovák. Ezek a rétegek a magyarországi szláv eredetű helynévanyagból is kimutathatóak. Bolgár lakossággal kell számolni a Duna jobb parti környékénél. Bolgárok laktak a Duna bal partjától déli irányban a Duna és a Tisza között. Településeik Keleten elértek a Hernád vonaláig.[50] Az e területen élt bolgársággal a magyarok hosszabb ideig tartó szimbiózisba kerültek, amint erre mostoha, déd, koma, unoka szavaink utalnak. Nem mellékes körülmény az, hogy Kniezsa István e tanulmányában három rokonsági kapcsolatot jelölő főnevet /déd, koma, unoka/, amelyeket korábban bizonytalan eredetűnek /déd, unoka/ ill. délszlávnak /koma/ minősített, bolgárnak tart, és a magyar--bolgár együttélés egyik bizonyítékának tekint.[51]

Moór Elemér a bolgár államszervezet nyomait vizsgálva "ősi bolgár váruradalmakat" feltételez a Belgrád, Zemplén, Zimony, Nógrád, Fehérvár /Székesfehérvár/ Visegrád, Garadna, Csongrád és a forrásokból ismert Belegrád és Chingrad településeken, ill. azok környékén.[52]

Meg kívánjuk jegyezni, hogy Moór Elemér felfogásával nem minden kutató ért egyet. Kiss Lajos csak a Pest-tipusú helyneve-

ket tartja bolgár eredetűnek, míg a Csongrád, Nógrád, Zemplén, Zimony, Zalatna toponimák esetében csak a délszláv jelleget tünteti fel és közelebbi meghatározást nem ad.[53] Ha elfogadjuk Kiss Lajos eljárását, még akkor is jelentős területen kereshetünk bolgár lakosságot, az általa is kétségkívül bolgár eredetűnek tartott Pest-típusú helynevek alapján,[54] amelyeket jelentős számban felsorolt Kniezsa István. Lehetséges, hogy a további kutatások még újabb adatokkal is szolgálnak majd. Itt említjük meg a Pestes /1494/ helynevet, amely egy Temes megyéből való nemesi előnévben fordul elő.[55]

Összefoglalva fejtegetéseinket megállapíthatjuk, hogy a történelmi Magyarország területén a honfoglalás korában élt bolgár-szláv lakosság, bár nem egyforma sűrűségben. Ez a bolgár-szláv lakosság államilag és egyházilag is meg volt szervezve. A magyarság itt élt bolgárokkal tartós kapcsolatba került, amelynek eredményeképpen a családi élet fogalomkörébe, a bizánci rítusú kereszténység műszavaiba, az állami és jogi élet terminológiájába, a takácsmesterség szókincsébe, de az életmód más szféráiba is tartozó jövevényszavakat vett át tőlük. A Kárpát-medencében élt bolgárok magyar nyelvre tett hatása jelentékeny volt. Jelentékenyebb, mint ez az első látásra tűnik. A magyar nyelvtudomány újabb eredményei és elsősorban Kniezsa István munkássága alapján mind részletesebben bontakozik ki az a hatás, amit a bolgárok a magyarságra tettek. Azonban a magyar-bolgár kapcsolatok tanulmányozásához még további kutatások szükségesek.

Jegyzetek

1 Kniezsa István. Magyar-szláv nyelvi érintkezések. A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Bp., 1942. 169.

2 Bárczi Géza. A magyar szókincs eredete. 2. kiad. Bp., 1958. 16.

3 Melich János. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1910. 30.

4 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. Bp., 1955. 121. 155.

5 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 382.

6 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 361.

7 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 269.

8 Kniezsa István. A magyar állami és jogi terminológia eredete. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. VII. Bp., 1955. 240--241.

9 Kniezsa István. A magyar állami és jogi terminológia eredete. 240.

10 Kniezsa István. A magyar állami és jogi terminológia eredete. 242.

11 MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. VII. /1955./ Bp., 250, 265.

12 Uott. 265.

13 Bárczi Géza. A magyar szókincs eredete. Második, bővített kiadás. Bp., 1958. 90.

14 Hadrovics László. Jövevényszó-vizsgálatok. Bp. 1965., 41., 61.

15 MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Bp. VII /1955./ 257--258.

16 E. Moór. Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken. Studia Slavica VIII. /1962./, 282.

17 E. Moór. i. m. 285--291.

18 István Kniezsa. Zur Frage der auf Cyrillus und Methodius bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des Alten Ungarn. Cyrillo-Methodiana. Köln--Graz, 1964. 205.

19 István Kniezsa. Zur Frage... 204--206. Bödey József. A magyarok és bolgárok.Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. Gál István. Bp., 1947., 218.

20 Moór Elemér. Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok. 1970., No. 2, 372.

21 Moór Elemér. Az Árpád-monarchia... 372.

22 Moór Elemér. Az Árpád-monarchia... 370.

23 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 273.

24 Melich János. A honfoglaláskori... 272.

25 Melich János. A honfoglaláskori... 242, 247.

26 Melich János. A honfoglaláskori... 252, 253-

27 Melich János. A honfoglaláskori... 255.

28 Franciszek Sławski. Zarys dialektologii południowosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa, 1962. 115--116.

29 Melich János. A honfoglaláskori... 197.

30 Hadrovics László. Jövevényszó-vizsgálatok... 61.

31 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 254.

32 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 265.

33 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 58.

34 Melich János. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 7., Melich János. Szláv jövevényszavaink I/2. 420--422.

35 Gutheil Jenő. A magyarság és kereszténység Szt. István előtt. Vigilia, 25. /1960/ 459--466.

36 Kniezsa István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai... 157.

37 Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 110. Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 485.

38 Niederhauser Emil. Bulgária története. Bp., 1959. 16--17.

39 Kristó Gyula. A feudális széttagolódás Magyarországon. 110.

40 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország... 124.

41 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország... 103 , 106.

42 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország... 101.

43 Melich János. A honfoglaláskori Magyarország... 89. 91.

44 Géza Fehér. Bulgarisch-ungarische Berichungen in den V-XI. Jahrhunderten . Bp., 1921. 139.

45 István Kniezsa. Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Bp., 1938. 53.

46 István Kniezsa. Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert... 85--86.

47 István Kniezsa. Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert... 55.

48 I. Kniezsa. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. Studia Slavica. IX, /1963/ 28--32.

49 I. Kniezsa. Charakteristik... 33, 34--35.

50 I. Kniezsa. Charakteristik... 43--44.

51 J. Kniezsa. Charakteristik... 28.

52 Moór Elemér. Az Árpád-monarchia... 364--365.

53 Kiss Lajos. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 166--167, 465, 720, 509.

54 Kiss Lajos i. m. 509.

55 Milleker Bódog. Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1913. 224.

A GENITIVUS ACCUSATÍVUSI HASZNÁLATA A SZÁVA-KÖNYVBEN

Kacziba Agnes

A szláv nyelvek közös jellemzője a személyek -- nem-személyek, ill. élőlények -- élettelen dolgok közötti grammatikai különbségtevés, amely az egyes szláv nyelvekben részben azonos, részben eltérő eszközökkel jut kifejezésre. Hogy melyek ezek a grammatikai eszközök, vita tárgyát képezi. Az élő—élettelen, ill. személy -- nem-személy kategória megnyilvánulási formái között egyetlen olyan eset van, amelyet minden szlavista a kategória legjellemzőbb /esetleg kizárólagos/ megjelenési formájának tekint. Ez a Gen. használata Acc.-i funkcióban élőlényt, ill. személyt jelentő szavaknál. Minden szláv nyelv történetében találunk olyan korszakot, amikor a G--A használata bizonyos szócsoportoknál gyakorinak mondható. /Pl. a mai bolgár nyelvben a G--A-nak csak maradványaival ta-

lálkozunk, az óbolgár nyelvben azonban a G--A használata igen elterjedt volt. A XI. századból származó Száva-könyv /amely az egyik legrégebbi cirillírású óbolgár nyelvemlék/ jellegzetes vonása, hogy a többi óbolgár kódexnél gyakrabban találkozunk benne genitivusi formákkal accusativusi jelentésben.

A G--A /roditelen--vinitelen padež/ jelenségével, a névszók minden fajánál talákozunk /főnév, melléknév, melléknévi igenév, névmások/, de a személyes, visszaható és vonatkozó névmásoknál a G--A megjelenésének feltételei különböznek a többi szófajétól. Megvizsgálva a Száva-könyv adatait, arra a kérdésre kerestem választ, hogy mennyiben mások ezek a körülmények, s hogy a G--A által a névmásoknál valóban megkülönböztetés történik-e élőlények -- élettelen dolgok, ill. személyek -- nem-személyek között.

Acc.sg.-ban a személyt jelentő szavak /főnevek, melléknevek, melléknévi igenevek, névmási melléknevek/ 93 %-a genitivusi végződést kap. /254 G--A: 19 A/ A régi A-i végződést megőrző szavak - сынъ, прьвѣньць, младьньць, рабъ általánosító, gyüjtőnévi értelmet hordoztak magukban: olyan személyeket jelöltek, amelyek általában tömegben, nagy számban fordultak elő, ill. nem rendelkeztek individuális jelleggel, vagy nem meghatározott személyről volt szó.[1] A tulajdonneveket mindig G--A-ban találjuk. A köznevéknél abban az esetben, ha meghatározott személyekről van szó /a görög szövegben határozott névelő van/ többször találunk G--A-t, mint határozatla-

nokról.

Acc.pl.-ban mindössze 4 alkalommal fordul elő G--A, mindannyiszor főnévként használt pronominális melléknévnél ill. melléknévi igenévnél -- a görög szövegben mind a négyszer határozott névelőt találunk. A G--A-i forma megjelenését A-i funkcióban a főneveknél azzal magyarázhatjuk, hogy fonetikai okok miatt bizonyos főneveknél homonímia jött létre a mondat alanyát és tárgyát jelölő esetformák között. Ez a homonímia, különösen ha személyekről volt szó, értelemzavaró lehetett, ezért a nyelv a fonetikai változás előtti állapot visszaállítására törekedett. Ehhez eszközül a genitivusi végződés accusativusi funkcióban való használata szolgált.

A személyes és visszaható névmásoknál azonban ez a jól ismert magyarázat nem alkalmazható, ugyanis a ΒΖΙ kivételével szó sem volt a N és az A homonímiájáról: a N és az A jól megkülönböztethető egymástól. / ΤΖΙ – ΤΑ, ΜΖΙ – ΝΖΙ /, sőt, a sg. 1. személyű névmás tárgyesete szuppletivizmussal képzett / ΑΖΖ – ΜΑ /, a visszaható névmásnak pedig nincs alanyesete. Továbbá:

az 1. és 2. személyű személyes névmások mindig személyt jelölnek, tehát kivétel nélkül mindig a személy kategórián belül vannak, függetlenül attól, hogy az A-i formát helyettesítik-e G-szal, vagy sem;

a visszaható névmás általában a cselekvő személyhez való viszonyt fejezi ki, a cselekvő személy a visszaható névmással

a legtöbbször azonos mondatban fordul elő vagy a kontextusból megállapítható -- a mondat alanyának és tárgyának megkülönböztetése szempontjából a G--A használata lényegtelen.

Mivel magyarázhatjuk, hogy e névmásoknál is találunk G--A-i formákat? Milyen funkciójuk volt e formáknak?

A. Meillet véleménye szerint a тъ mutatónévmás tárgyesete того volt, ha hangsúly esett rá -- tehát a G és az A egybeeshetett, ugyanúgy, mint a къто kérdő névmásnál, s ez hatott később a személyes és a visszaható névmásokra.[2] Vladimir Georgiev szerint viszont a мене, тебе, себе , G-i eredetűnek tartott formák eredetileg A-ok, amelyek fonetikai okok miatt estek egybe a G-szal. V. Georgiev ezt a balti nyelvekből származó adatokkal bizonyítja. E nézet szerint tehát az ún. G--A megjelenése a főneveknél és a névmásoknál nem tekinthető azonos eredetűnek.

A V. Georgiev által kifejtett elmélet[3] mindenképpen logikus magyarázatnak tűnik arra a jelenségre, hogy a névmásoknál A-i funkcióban G-i formákat találunk, holott a mondat tárgya és alanya közötti különbségtétel szempontjából az nem szükséges. Ha azonban elfogadjuk, hogy a késői ősszláv korban a névmásoknál két A-i forma volt /*me és *mene, stb./, felmerül a kérdés, hogy kapcsolódott-e speciális jelentés e morfológiai különbségekhez, amely indokolná a morfémavariánsok fennmaradását?

Megvizsgáltam a Száva-könyv adatait abból a szempontból,

hogy a rövid /ún. A-i/ alakok tekinthetők-e enklitikáknak./ Szempontjaim voltak: a szövegösszefüggés, a görög szövegben simuló-e a névmás, az elöljárószók./ A nyelvemlék adatai alátámasztják M. A. Gadolina azon megállapítását, hogy a G-i rövid alakok a szláv nyelvek történetének csak viszonylag késői periódusaiban váltak enklitikákká.[4] A мѧ, та, са, нъ, въ névmások a Száva-könyvben ugyanis előfordultak mind hangsúlytalan helyzetben, mind logikai hangsúly hordozóiként; elöljárószók nélkül és után is -- ezért az adott korban a fenti névmások nem tekinthetők enklitikáknak. Azonban az a tény, hogy e névmások igen gyakran fordulnak elő enklitikákra jellemző pozícióban, s az, hogy a G--A-i teljes alakokat /мене, тебе stb./ általában erős logikai hangsúly alatt, leginkább párhuzamokban, szembeállításokban találjuk, arra enged következtetni, hogy a nyelvi változás iránya, a G--A-i formák elterjedésének módja a rövid alakok enklitikussá válása felé mutat. A bolgár nyelvben a rövid alakú névmások különösen korán váltak enklitikákká.

A mutató névmási eredetű személyes és vonatkozó névmásoknál, tehát a 3. személyű névmásoknál az adatok vizsgálata igen érdekes képet mutat.

A и, ѥ névmás G--A-ban csak az eseteknek mintegy 1/5-ében áll, viszont minden olyan esetben, amikor teljes alakú, főnévként használt melléknév, melléknévi igenév alkotórészét képezi, és személyeket jelöl, G--A-t találunk.

Ezek alapján nem tartom bizonyítottnak W. Vondrák azon nézetét, hogy a G--A elterjedése a névmásoknál kezdődött, s ezek hatására került a határozott /teljes alakú/ melléknevekhez.[6] Ha a G--A valóban a névmásoknál jelent meg először, akkor valószínűleg nem a személyes névmásoknál, nem is a mutató névmási eredetű 3. személyű névmásnál, hanem a melléknévi mutató névmásoknál.

A 3. személyben használt névmásnak mint mutató névmásnak ugyanis nem volt N-a, így nem is lehetett homonímia a N és az A között, kevéssé indokolt tehát a G--A használata. Ezzel ellentétben a melléknévi névmásokat gyakran használták N-ban is, hímnemben és semlegesnemben pedig megegyeztek a N és az A alakjai, tehát a G--A megjelenésének motivációja egyértelmű. A 3. személyű névmásnál mint vonatkozó névmásnál azonban egybeesik a N és az A hím- és semlegesnemben, ekkor tehát ismét mások a körülmények, mint a mutató névmás esetében.

A Száva-könyvben: a/ A melléknévi mutató névmások mindig G--A-ban állnak, ha személyt jelölnek; b/ A vonatkozó névmások G--A-ban állnak, ha nincs előttük elöljáró szó, függetlenül attól, hogy élőlényre, tárgyra vagy fogalomra vonatkoznak-e, tehát a vonatkozó névmás használata tisztán formai; c/ A 3. személyű mutató névmási eredetű névmásoknál a G--A használata sokkal ritkábban: csak az esetek 1/10-ében van G--A.

E névmásoknál, mint már hangsúlyoztuk, nem volt homonímia

a N és az A között, nem volt olyan tényező, amely szükségessé tette volna a G--A megjelenését. Valószínűnek tartjuk, hogy a későbbiekben a melléknévi névmások és a vonatkozó névmások analógiájára terjedt el a G--A e névmásoknál is. A következetlen használat mindenesetre ezt látszik bizonyítani. Az élő--élettelen, ill. személy--nem-személy kategóriához a G--A használatának sem a 3. személyű vonatkozó, sem a személyes névmásoknál nincs köze, hiszen már e nyelvemlékben is vonatkozhat a G--A-i alak tárgyra vagy fogalomra is, s a szláv nyelvek későbbi sorsát figyelve is azt láthatjuk, hogy a G az A-t mindenütt felváltja, függetlenül attól, hogy élőlényre vagy tárgyra vonatkozik-e.

A többes számú 3. személyű mutató névmási eredetű névmásoknál is megtaláljuk a vonatkozó és a személyes névmások csoportját. A G--A mind a vonatkozó névmásoknál, mind a személyes névmásoknál sporadikus jelenség, az eseteknek kb. 1/10-ében van csak ѩѫ /ѥ/ alak ѩ /ѥ/ helyett. Ami a N és az A homonímáját illeti, a többes számban az egyes számtól eltérő a helyzet: a vonatkozó névmásoknál a N és az A csak nő- és semlegesnemben egyezik meg, ami viszonylag ritkábban fordul elő, a sokkal gyakoribb hímnemben a N és az A különbözik egymástól. / ѩе - ѩѧѥ /. A személyes névmásként használt 3. személyű mutató névmásnak többes számban sincs N-a. Tehát többes számban csak a névmások -- gyakoriságot tekintve -- igen kis részénél /nő- és semlegesnemben/ találunk

homonímiát a N és az A között, hímnemben egyértelmű a tárgy és az alany grammatikai megkülönböztetése. A G--A megjelenése tehát eredetileg nem volt szükségszerű, csak analógiával, a legvalószínűbben az egyes szám analógiájával magyarázható, de nem egyes, konkrét formák analógiájával, hogy a G--A fokozatosan, szinte az egész névszórendszerben megjelenik, s ez alól nem tudja magát kivonni a többes szám sem.

Az eddigiekből azt láthattuk, hogy azokban az esetekben, ahol a G--A megjelenésére az alany és a tárgy megkülönböztetése szempontjából szükség volt, a G--A viszonylag széleskörű elterjedéséről beszélhetünk /főnevek, melléknevek, melléknévi igenevek, melléknévi névmások, нже stb. vonatkozó névmások egyes számban/. Ahol azonban nem találunk ilyen erős motiváló tényezőt, ott a G--A előfordulása sokkal ritkább. Gondolhatunk itt egyrészt az egyes és többes számú személyes névmásokra, a visszaható névmásra, a 3. személyű mutató névmási eredetű névmás egyes és többes számára is, de ugyanezen alany -- tárgy megkülönböztetési probléma hiányával magyarázható az is, hogy a Száv-könyv főneveinél többes számban nem találunk G--A-t, a melléknévi jellegű szófajoknál is mindössze három esetben fordul elő, mégpedig pronominális melléknévi igeneveknél G--A. Egy bizonyos nyelvi jelenség analógiás úton való további terjedése viszonylag nagy intenzitással megy végbe, ha az adott rendszer belső rendjének fenntartását ez a nyelvi jelenség elősegíti; ha azonban a nyelvi rendszer egyensúlya

szempontjából közömbös az új jelenség, ha a nyelv kommunikatív funkciója az új jelenség nélkül is zavartalanul működhet, az új nyelvi jelenség elterjedésének sebessége jóval kisebb. A G--A valószínűleg a кто kérdő névmásnál és a melléknévi mutató névmásnál jelent meg először. /V. Georgiek szerint azáltal, hogy fonetikai okok miatt egybeesett a G és az A; mások szerint a кого analógiájára a G és az A funkciójának bizonyos pontokon való megegyezésén alapulva terjedt el a mutató névmásnál./ A кого jelentése lehetett az az alapvető lökés, amely a G--A-t az élőlények felé "irányította", hiszen a nyelvi rendszernek nem arra volt szüksége, hogy az élőlényeket és élettelen dolgokat grammatikailag megkülönböztesse, hanem a nyelvi érintkezés zavartalanságát kellett megőriznie, azt, hogy a nyelv alapvető funkciója, a kommunikatív funkció érvényesülését semmi se gátolja, hogy biztosítva legyen az egyértelmű közlés lehetősége a nyelvben meglevő eszközökkel. A N és az A fonetikai változások következtében kialakult homonímiája zavart jelentett a kommunikatív funkció érvényesülése szempontjából. A nyelvi rendszer ezt a zavart igyekszik kiküszöbölni, valamilyen módon megszüntetni a homonímiát. Erre alkalmas eszköz a G használata A-i funkcióban, egyrészt ezen esetek funkcióinak részleges egybeesése miatt, másrészt, mert nemcsak funkcionális, hanem -- V. Georgiev szerint -- formális megegyezések is vannak a két eset alakjai között bizonyos névmásoknál. A N és az A homonímiája tehát az a tényező, amely

mozgásra, "önmaga korrigálására" készteti a nyelvi rendszert,[6] a G és az A közötti részleges funkcionális és formai megfelelések pedig megszabják a mozgás irányát. Elindul egy nyelvi változás, amely eleinte csak szűk területen hat; a G--A ott terjed el, ahol szükség volt rá a mondat alanyának és tárgyának megkülönböztetése céljából, azonban ott sem jelenik meg egyszerre minden névszónál. Egyrészt hatására, másrészt, mert az alany-tárgy megkülönböztetésre leginkább az aktív lényeknél, személyeknél volt szükség, a jelenség elterjedésének irány az élőlények, személyek megkülönböztetése felé mutat. A melléknévi mutató névmások hatására elterjed a melléknevek és melléknévi igenevek és a főnevek, természetesen fokozatosan. A Száva-könyv olyan nyelvi állapotot tükröz, amikor a G--A használata egyes számban meglehetősen elterjedtnek mondható.

A fentiekben azt láttuk, hogyan használja fel a nyelv a nyelvi egyensúly, a zavartalan kommunikációs lehetőség helyreállítására a G--A-t. Azt is láttuk, hogy ez a nyelvi szükségszerűség által életre hívott jelenség a Száva-könyv nyelvében igen gyakori, tehát viszonylag gyors terjedésről beszélhetünk. Mi volt a helyzet akkor, ha hiányzott az ilyen, a G--A elterjedését motiváló nyelvi szükségszerűség?

Minden olyan esetben, amikor nem áll fenn a N és az A homonímiája, azt tapasztalhattuk, hogy a G--A használata meglehetősen ritka. Ez arra enged következtetni, hogy motiváló erő hi-

ányában a jelenség sokkal lassabban terjedt.

Ha nem volt szükség a G--A-ra a névmásoknál, miért jelent meg mégis? Úgy tűnik, V. Georgiev feltételezése, mely szerint az alakok olyan régi A-ok, amelyek fonetikai okok miatt estek egybe a G-szal, választ adhat a kérdésre. Ha ugyanis ezek a formák valóban régi A-ok, akkor nem arról van szó, hogy a G-ból került át egy morféma /mint pl. a főnevek esetében/, hanem arról, hogy egyazon névmásnál egyazon esetben két morfémavariáns volt, amelyek jelentésében differenciációnak kellett végbemennie, hogy mindkét morféma fennmaradhasson. Idővel a morfológiailag testesebb formát logikailag hangsúlyos, a rövidebb alakot pedig hangsúlytalan pozícióban kezdték el használni, s az egyes szláv nyelvek története során általában kialakult egy olyan kapcsolat a мѧ és a мене , stb. között, amelyhez analógiás alapul a Dat. sg.-i мьнѣ-ми stb. alakok szolgálhattak. Az A-i /rövid/ és a G-szal megegyező /teljes/ alakkal tehát nem élő és élettelen, személy és nem-személy közötti különbségtevés történt, mint a főneveknél, hanem a névmás hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltáról kapunk általuk információt. Tehát a főneveknél, melléknevek nél, melléknévi igeneveknél, melléknévi névmásoknál és a személyes névmásoknál megjelenő ún. G--A jellege mind a megjelenését motiváló erő, mind a későbbi funkció tekintetében alapvetően különbözik.

Jegyzetek

1 A "сѫ нѫ" szónál természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy az ún. ŭ tövű főnevekhez tartozott.

2 A. Meillet. Obščeslavjanskij jazyk. Moszkva, 1951. 499. §

3 V. Georgiev. Pričinite za vaznikvaneto na roditelen-vinitelen padež v slavjanskite ezici. Slavističen sbornik, Szófia, 1973. 9--18.

4 M. A. Gadolina. Istorija form ličnyh i vozvratnogo mestoimenij v slavjanskih jazykah. Moszkva, 1963. 41.

5 W. Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900. 282.

6 V. Georgiev i. m. 15.

AZ EVANGÉLIUMI VERSKEZDETEK ÓBOLGÁR NYELVŰ BETŰRENDES MUTATÓJA

/A mutató elkészítésének szükségességéről és felépítésének elveiről/

Kocsis Mihály

Gyakran lehet hallani azt, hogy a szláv nyelvtörténészek szerencsés helyzetben vannak, mivel e nyelvek tanulmányozásához a szláv őshaza felbomlásánál alig néhány száz évvel fiatalabb írott emlékek egész sora áll rendelkezésükre. E megállapítás igazságát nehéz lenne vitatni, mégis fényűzésnek tűnik az, hogy a korai /X--XIV. századi/ nyelvemlékek jelentős része máig feldolgozatlan, és a nyelvtörténeti kutatások számára nem nyújt megbízható adatokat. A feldolgozatlan emlékekből kiragadott egyes példák ugyanis nyelvészeti szempontból kétes értékűek: az idézett kódexek részletes leírása után kiderülhet, hogy egy morfológiai változás illusztrálására szánt szóalak a szöveg egészében jól megfigyelhető fone-

tikai jelenséget tükrözi, fonetikai jelentőségűeknek hitt példák helyesírási eredetűeknek bizonyulhatnak stb.

Bár a nyelvemlékeknek a nyelv történetének megismerésében játszott szerepét nehéz lenne alábecsülni és az újabb és újabb -- eleddig leíratlan -- kódexek részletes megismerésének szükségessége sem képezheti vita tárgyát, mégis, a szláv nyelvtörténészeknek csak egy viszonylag kis hányada foglalkozik nyelvemlékek feldolgozásával. Az okok feltárását nem tekintjük feladatunknak, mi itt most néhány jellemző dologra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Azok egyike, ami -- megítélésünk szerint -- a nyelvészeket /különösen a fiatalokat/ a nyelvemlékleírástól visszatartja, az a -- gyakran nem is titkolt -- lenézés, amivel egyesek a nyelvemlékfeldolgozást, és így természetesen a nyelvemlékek feldolgozóit is illetik. "Nyersanyagtermelés" -- hangzik el a sommás ítélet nemegyszer olyanok szájából, akik saját munkáikban természetesen erre a "nyersanyagra" támaszkodnak. A megelőző korok nagy szlavistái közül is sokan foglalkoztak nyelvemlékleírással; kár lenne, ha ma ezt a munkát valamiféle alacsonyabbrendű tevékenységnek tartanánk.

Ezen túl még számos más oka is lehet a nyelvemlékfeldolgozástól való tartózkodásnak. Annak a kutatónak ugyanis, aki ilyen feladatra vállalkozik, sokoldalúan felkészültnek kell lennie. Nem feltétlenül szükséges, hogy kiváló paleográfus vagy kiváló fonetikus, esetleg kiváló morfológus stb. legyen,

de legyen jó paleográfus, jó fonetikus és jó morfológus egyszemélyben, ami sokoldalú és hosszantartó felkészülést igényel; ennél sokkal kisebb energiával alapos tájékozottság érhető el egy-egy szűk területen. Ezenkívül egy kódex feldolgozása évekig eltarthat, maga a munka nemegyszer nagyon mechanikus és a végeredmény nem garantált: előfordulhat, az illető nyelvemlék szisztematikus leírása után derül ki, hogy az semmi újat nem tartalmaz eddigi ismereteinkhez képest. Legfeljebb a jövő kutatói már tudni fogják, hogy abban a kódexben nem érdemes keresgélni.

Az evangéliumi verskezdetek óbolgár nyelvű betűrendes mutatójának elkészítésével a nyelvemlékfeldolgozásra fordított idő lerövidítéséhez szeretnénk hozzájárulni. A mutató azoknak nyújt majd -- remélhetőleg -- segítséget, akik aprakosz evangéliumon dolgoznak. Ahhoz ugyanis, hogy az éppen vizsgált kódexet más, ugyanabból a korból vagy ugyanazon területről származó, már ismert emlékek paralel szövegeivel össze lehessen vetni, szükséges az egyes napokra szóló fejezetek evangéliumi helyének meghatározása. Ez -- különösen fiatal, kezdő kutatónál -- néha hosszadalmas művelet. Betűrendes mutatónk a Biblia lapozgatásával feleslegesen eltöltött időt kívánja csökkenteni.

A mutató célja az, hogy már kiadott evangéliumok adatainak felhasználásával a feldolgozni kívánt evangélium-részletet gyorsan azonosítani lehessen. E feladatnak száz százalékosan megfelelni -- annak paradox jellege miatt -- egyetlen

mutató sem lenne képes. Megfelelő számú nyelvemlék figyelembevételével viszont már jól használható kézikönyv készíthető.

Betűrendes mutatónk készítésének első szakaszában az összes -- szűk értelemben vett -- óbolgár evangéliumra támaszkodunk /Zografosz-kódex, Codex Marianus, Codex Assemanianus, Sava-könyv és az evangéliumi töredékek/. Az így létrejött alapváltozatot a munka második fázisában az óbolgár nyelv különböző redakciói néhány tetra- és aprakosz evangéliumának felhasználásával bővítjük.

Az evangéliumi verskezdetek feltüntetésénél semmiféle rekonstrukciót nem alkalmazunk: azok olyan fonetikai, morfológiai stb. alakban kerülnek be a mutatóba, mint ahogy az idézett nyelvemlékben álltak. Ennek okai a következők:

1. A betűrendes mutató nem egyes szavakat, hanem -- rendszerint négy-öt szóból álló -- verskezdeteket tartalmaz. Ha már fonetikai rekonstrukcióba fognánk, azon kívül még morfológiait, szintaktikait, lexikait, stilisztikait is végezhetnénk.

2. Az erőszakos rekonstrukció soha, egyetlen nyelvben elő nem fordult szavakat, szóalakokat szülhet. Mi történjék, ha például egy felhasznált óorosz redakciójú evangélium egyik helyén egy XII. századinál nem régebbi ige jelen idő egyes szám első személyben áll? A flexiót -ѫ vagy -ѭ alakban rekonstruálni anakronisztikus lenne. Vagy: mit kezdjünk egy

teljeshangzós alakkal? Hangátvetéseset nem írhatunk helyette, hiszen az nem a pleofón forma elődje.

3. A vég nélküli rekonstrukciókkal csak azt érnénk el, hogy betűrendes mutatónk ugyan szép, de nehezebben használható lenne. A konkrét emléken dolgozó kutatónak ugyanis minden azonosítani kívánt evangéliumi verskezdetet ugyanúgy rekonstruálnia kellene, ha meg akarná találni a mutatóban.

Mindezek figyelembevételével, elsősorban a minél jobb használhatóságot szem előtt tartva, a verskezdetek változtatás nélkül kerülnek be a mutatóba. Ha azonban egyes -- leggyakrabban a verskezdő -- szavak eltérő fonetikai vagy morfológiai alakjuk miatt az ábécé szerint rendezett mutatóban több helyen is előfordulnak, valamennyi alkalommal utalunk a többi előfordulásra is. /Így például a verskezdő аминь szó амин és аминъ formában is megtalálható./ A mutatóba ugyanazon verskezdetnek -- más-más kódexekben talált -- több fonetikai, morfológiai stb. variánsa is belekerül, növelve ezáltal annak valószínűségét, hogy az éppen kutatott ismeretlen kódex kérdéses verskezdetével valamelyik egybeesik. De ha nem, a nyelvemlék feldolgozását végző kutató az utalások segítségével vagy a szórend változtatásával szintén azonosítani tudja a kérdéses sort, meg tudja határozni annak evangéliumi helyét.

Ha valamely verskezdet /a mutatóba felvett négy-öt szó/ az egyes felhasznált kódexekben eltérő szórenddel vagy lexé-

mákkal szerepel, valamennyi variánsot külön tüntetjük fel, még akkor is, ha az egyes eltérések az ábécés sorrendet nem befolyásolják. A betűrendet nem érintő fonetikai és morfológiai változatok nem kerülnek külön sorba, de az eltéréseket -- az alapvariáns mögött -- felsorolásszerűen mindig jelöljük. /Erre azért van szükség, hogy a betűrendes mutatót még elkészülte után is tetszés szerinti kódexekkel bővíteni lehessen. Lehet, hogy az ábécés rendet most még nem befolyásoló változat az újabb nyelvemlékek adatainak bevonása után már új sorba kell, hogy kerüljön./

Ami az idézett verskezdetek helyesírását illeti, a mutató könnyebb áttekinthetősége érdekében az alábbi egyszerűsítéseket végezzük:

-- Nem használjuk a ѕ, ѯ, ѹ, ѡ, ѿ, ѱ, ѵ betűket, ezeket a ꙁ, г, т, о, кс, пс, и betükkel, illetve betűkapcsolatokkal helyettesítjük.

-- Egy є, egy и és egy оу betűt használunk. Nem alkalmazzuk verskezdetidézeteinkben a ѥ, і, ї, ѹ, ꙋ betűket.

-- A jeri helyesírása: ѧ ı.

-- A ѿ és ѡ írásmódok mindegyikét megőrizzük, azokat az ábécé szempontjából egyenértékűeknek tekintjük.

-- A glagolita szövegek ⰰ betűvel jelzett hangját ѣ és ѥа betűkkel írjuk.

Az eredetileg lágy mássalhangzók után а, оу, ѧ, ѫ; lágy r', l', n' után ѥа, ѥо, ѥѧ, ѥѫ betűket használunk.

-- A felhasznált nyelvemlékek kiadói által rekonstruált betűket, betűcsoportokat kerek zárójelbe ( ), az általunk tett kiegészítéseket /pl. a titlók feloldása során/ szögletes zárójelbe [ ] tesszük.

-- Mellőzzük a diakritikus jeleket és a központozást.

A fenti elvek figyelembevételével betűrendes mutatónk ábécéje a következő: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ꙗ, ѧ, ѩ, ѫ, ѭ.

Végezetül az elmondottak illusztrálására bemutatunk néhány sort az evangéliumi verskezdetek betűrendes mutatójának a Zografosz-kódex alapján készült kiindulási változatából. Az evangéliumi hely megjelölése után az idézett kódex neve /Z/ és a levél száma áll:

аБИЄ ld. még аБЬЄ

аБИЄ ЖЄ ВЪ ПРѢПОЛОВЛЄНИЄ ПРАѕДЬНИКА

János 7,14 -- Z 246

аБИЄ ЖЄ И[ИСОУ]С[ъ] ПРОСТЬРЪ РѪКѪ

Máté 14,31 -- Z 36

аБИЄ ЖЄ ПО [С]КРЪБИ ДЬНИИ ТѢХЪ

Máté 24,29 -- Z 58b

аБИЄ ЖЄ РЄЧЄ ИМЪ И[ИСОУ]С[ъ]

Máté 14,27 -- Z 36

а б[ог]ъ не имать ли сътворити

Lukács 18,7 -- Z 198

а боли васъ да бѫдеть вамъ слоуга

Máté 23,11 -- Z 54b

а боуѭ рѣша мѫдрѣимъ

Máté 25,8 -- Z 60b

абье ld. még абие

абье же съходаштоу емоу

János 4,51 -- Z 235b

ави ld. még ѭави

ави же са емоу а[н]г[е]лъ г[осподь]нь

Lukács 1,11 -- Z 131b

ADALÉK AZ EGYJERES NYELVEMLÉKEK TÖRTÉNETÉNEK TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

Balázs L. Gábor

Mint ismeretes, egyjereseknek azokat a nyelvemlékeket nevezzük, amelyekben a két redukált magánhangzó jele helyett csupán egyetlen graféma szerepel, vagy csak az ъ , vagy csak az ь . Bár az eddig feltárt középkori szláv nyelvemlékek többségében /különösen a legrégebbiekben/ mindkét redukált hangzó jele megtalálható, rendelkezésünkre állnak olyanok is, amelyekben vagy kizárólag az elöl képzett, vagy kizárólag a hátul képzett redukált írásjele szerepel. Az egyjerességre vonatkozóan többféle magyarázat is született a történeti szlavisztika fejlődése során, ezek nagyrésze azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget a szóban forgó jelenségnek. Az első szlavista, aki behatóan tanulmányozta a jerek használatának törvényszerűségeit az óbolgár nyelvemlékekben, B. Conev volt.[1] Conev legfőbb érdeme, hogy megkísérelte egyet-

len elv -- a jerek használata -- alapján csoportosítani a bolgár nyelvemlékeket. Bár klasszifikációját tekintélyes vizsgálati anyag alapján végezte el, az azóta feltárt nyelvemlékek adatai szükségessé tették a conevi osztályozás felülvizsgálását.[2] Ezen a téren kiemelkedő jelentőségű kutatásokat végzett a közelmúltban elhunyt kiváló bolgár nyelvész, I. Gălăbov. Kutatási eredményeinek megfelelően Gălăbov négy óbolgár irodalmi iskola /másolóiskola/ meglétét feltételezi a bolgár irodalmi nyelv történetének legrégebbi korszakában:[3] a/ a cirill-metódi kétjeresét, b/ az egyjeres preszláviét, c/ a kétjeres preszláviét és d/ az egyjeres iskoláét az ъ kizárólagos használatával. A conevi klasszifikációval szemben Gălăbov az elöl képzett redukált grafémáját használó egyjeres nyelvemlékeket kelet-bolgár /preszlávi/ eredetűnek tartja, nem pedig nyugatinak. Nézeteit Simeon cár preszlavi rotundájának falfeliratával indokolja, melyek között olyanok is akadnak, amelyekben csak az elöl képzett redukálthang írásjele szerepel. Gălăbov szerint az adott helyesírási normát a X. században Simeon cár udvarában létrejött irodalmi kör vezette be és alkalmazta először a Preszlav környéki egyjeres dialektus alapján. A preszlávi iskola tekintélyét bizonyítja az is, hogy ez a helyesírási rendszer dominál a XIII. századi bolgár nyelvemlékekben, valamint az a tény, hogy az ъ grafémát kizárólagosan alkalmazó szisztéma alapján jött létre a korai szerb írott nyelv is.[5]

A preszlavi feliratok nyelvi jegyeinek vizsgálatát I. Gălăbov kiegészítette a legkorábbi egyjeres nyelvemlékek karakterisztikájával és megállapította, hogy a helyesírási egyezések mellett szembetűnő fonetikai hasonlóság is jellemzi azokat. Elsősorban a preszlávi feliratok és az ún. Makedóniai cirill töredék, illetve a Codex Suprasliensis egyjeres részének[6] nyelvi elemzése alapján Gălăbov a preszlávi iskola legfőbb jegyeit a következőkben állapította meg: 1. a két ősszláv jer helyett egyetlen, az elöl képzett redukált használata, 2. az ъ és az ь grafémák hasonlósága, 3. speciális grafémák megjelenése a jésített magánhangzók jelölésére, 4. az ѫ és az ѧ közötti külörbség megszűnése, 5. a nazálisok kiejtése az a-hoz közelít, az ѩ, ѭ írásmód, 7. a ѫ és a ѧ keverése, 8. egyaránt előfordul a мѫтоѫмъ és a моѫмъ írásmód, 9. a participium praeteriti activi I. végződése -ѫ, nem pedig -ъ, 10. a posztpozitív névelő széleskörű használata, 11. számos lexikai sajátosság.[7] Minél régebbi egy adott egyjeres nyelvemlék /mivel a továbbiakban csak a preszlávi iskola nyelvemlékeivel kívánunk foglalkozni, egyjeres emlékek alatt most már a kizárólag az elöl képzett redukált jelét alkalmazó írott emlékeket értjük/, annál jobban tükrözi a fenti sajátosságokat. Ennek megfelelően Gălăbov három csoportba sorolta az egyjeres óbolgár nyelvemlékeket.[8] Az első csoportba azok a nyelvemlékek tartoznak, amelyek fonetikai arculatuk alapján legközelebb állnak a preszlávi is-

kolához: Simeon cár rotundájának /Aranytemplom/ feliratai és a Makedóniai cirillbetűs töredék. A második csoport átmenetet képez: a Codex Suprasliensis egyjeres része, míg a harmadik csoportba tartozók már viszonylag jelentősen eltávolodtak az eredeti elvektől: a Miroszlav-evangélium, a Reimsi evangélium és Johannes Exarcha műveinek későbbi másolatai. Gălăbov tehát ezeket a nyelvemlékeket tartotta a legrégibb óbolgár egyjeres emlékeknek. Időközben azonban előkerült egy újabb egyjeres bolgár nyelvemlék, egy triódion két lapja. Ezt a töredéket H. Kodov adta ki, aki szerint ez az írott emlék igen régi óbolgár töredék a XI. század végéről, legkésőbben a XII. század elejéről.[9]

Ebben az esetben a fenti klasszifikáció táblázata ki kellene hogy bővüljön, hiszen ha a triódion valóban ilyen régi, akkor bele kell tartoznia vagy a második, vagy a harmadik csoportba. Az alábbiakban ezt a lehetőséget kíséreljük meg megvizsgálni.

Paleográfiai adatok

Mivel a legalapvetőbb paleográfiai jellemzőket Kodov közli a már említett szövegkiadásában, itt csak néhány kiegészítést kívánunk tenni. Első ránézésre is azonnal megállapítható, hogy ez a nyelvemlék nem tartozik a legszebben, leggondosabban

megformált bolgár munkák közé. Semmiféle díszítést nem látni az iniciálékon, a betűk rajza nem tetszetős, a sorok nem egyenesek, az írás jobbra dőlő, a soron belül különböző nagyságú betűk találhatók. Mindezt Kodov a másoló tapasztalatlanságának tudja be.[10] V. Scsepkin[11] szerint a nem szép, primitív betűrajzolás, a sorok dőlése, a szögletes betűk, az egyenetlen sorok és a sorokban a változó nagyságú /és formájú/ betűk a délszláv emlékek közül a makedónokra /nyugat-bolgár/ jellemzőek. Mint azt később látni fogjuk, ennek a megállapításnak a fonetikai jellemzők sem mondanak ellent, inkább megerősítik azt. Hriszto Kodov a paleográfiai és fonetikai elemzést összegezve leszögezi, hogy az illető triódion-töredék a bolgár nyelvterület délnyugati részéből való.[12] A nyelvemlék keletkezési idejének megállapításához Kodov néhány jellegzetes betűformát vizsgál meg, kiemeli az íráskép szögletes karakterét, amelyet igen régi jegynek tart. Sajnálatos módon azonban nem foglalkozik olyan betűk vizsgálatával, mint a ц és a щ , holott ezek paleográfiai jelentősége igen nagy. Scsepkin a régi óbolgár nyelvemlékek egyik fontos vonásának tartja, hogy a fenti két graféma egyike sem "lóg ki" a sorból, mindkét betű alsó része /a függőleges vonás/ rajta van a vonalazáson.[13] Ezt a lényeges megállapítást éppen egy nyugat-bolgár nyelvemléken mutatja ki,[14] a szintén egyjeres Dobromir-evangéliumon. Az evangélium bolgár kiadásának előszavában a szóban forgó grafikai sajátosságot B. Velcseva is kiemeli

mint a kronológia megállapításában fontos tényezőt.[15] Mint ismeretes, a Dobromir-evangéliumot a szlavisták többsége -- elsősorban nyelvi és nem paleográfiai jegyei alapján -- XIX. századinak tartotta és tartja /V. Jagić, K. Mircsev, M. Altbauer, B. Velcseva/, míg azonban Velcseva szerint késői óbolgár nyelvemlékről van szó, Altbauer a legkorábbi <u>középbolgár</u> nyelvemléknek tekinti azt.[16] Mindenesetre a ц és щ grafémák írásképe jelentős eltérést mutat a Dobromir-evangéliumhoz képest a Kodov-féle töredékben. Ebben ugyanis mindkét írásjel alsó, függőleges vonása túlnyúlik a soron, ami viszont arra enged következtetni, hogy a triódion későbben íródott, mint a legkorábbi középbolgár /vagy késői óbolgár/ triódionrészlet. Természetesen a paleográfia adta információkat nem tekintjük sem perdöntőnek, sem önmagában véve elegendőnek, ezért következő lépésként felvázoljuk a kétlapos töredék helyesírási jellegzetességeit.

A helyesírás jellege

H. Kodov rövid orthográfiai leírásában megállapítja, hogy a nyelvemlék helyesírása rendkívül leegyszerűsített, s emiatt az alighanem egyedülálló. Megemlít továbbá néhány szembetűnő sajátosságot, ezekre azonban nem ad semmiféle magyarázatot. Úgy gondoljuk, érdemes ezt az elemzést kibővíteni és a

jelenségek fonetikai okait feltárni. Ennek érdekében kiindulásként összefoglaljuk a nyelvemlék helyesírási sajátosságait: 1. az ь kizárólagos használata, 2. a jésített magánhangzók teljes hiánya, 3. az н és ѣ grafémák helyén mindenütt н szerepel, 4. a ja hangkapcsolatot vagy ѣ, vagy egyszerűen csak а jelöli, 5. ѣ helyett egyszer он áll, 6. a ю grafémát оѵ helyettesíti, 7. az u hang jelölésére két graféma szolgál: оѵ és ȣ, 8. az o hang kétféle jelölése: о és ѡ, 9. шт helyett mindenütt щ áll, 10. az ѧ helyett két ízben ѣ van, 11. a trьt, tlьt írásmód, 12. az -l-epentheticum helyes használata, 13. gyakori ь-betoldás, 14. a titlók következetlen, funkció nélküli használata. Az egyes jelenségek pontos előfordulási helyeit az alábbiakban ismertetjük, a fonetikai vizsgálatok során.

Fonetikai motiváció

Az elöl képzett redukált magánhangzó írásjelének kizárólagos használata a nyelvemlék preszlávi másolóiskolához való tartozását jelzi, bár a helyesírás fenti karakterisztikájából világosan kitűnik, hogy attól egyébiránt már lényegesen eltávolodott. Mindennek nem mond ellent a triódiontöredék nyugat-bolgár származása, mert a preszlávi iskola hatása már igen korán érződött a nyugati nyelvterületen, a

XIII. századra pedig egész Bulgáriában dominánssá vált, mint arra fentebb már utaltunk is. A nyelvemlék talán legjellegzetesebb vonása a ѫ grafféma teljes hiánya, helyette egy esetben ѻн íródik /A13/, mindenütt máshol pedig н . Az ѻн írásmód már a legkorábbi kódexekben is előfordul, feltehetőleg délnyugati dialektális vonás.[17] Ugyanakkor K. Mircsev rámutat arra, hogy a szóban forgó írásmód a XIII. századtól kezdve általánossá válik, nincs kizárva, hogy a görög helyesírás hatására. Erre az időre ugyanis a ѫ hangértéke egybeesett az н kiejtésével, vagyis ugyanazt a magánhangzót jelölte, mint a görögben az ο ι .[18] Mivel szövegünkben minden más helyen н áll az ѫ helyén, valóban arra következtethetünk, hogy a másoló dialektusában ekkor már nem létezett az ѫ fonéma. Ami a beszélt nyelvet illeti, a XIII. században már a legtöbb makedón dialektusban i-t ejtettek az ѫ helyén, ami szorosan összefüggött a lágy mássalhangzók megkeményedésével.[19] Érthető, hogy mindez csak később tükröződött a helyesírásban, mégis előfordulnak, ha nem is nagy számban, olyan viszonylag korai nyelvemlékek, amelyek már az új kiejtési norma szerint írodtak. Sz. Mladenov például említést tesz egy XIII. századi bolgár octoichosról, amelyben az ѫ grafféma semmiféle változata nem fordul elő, helyette н íródik minden esetben,[20] akárcsak a triódion-töredék esetében. Ennél régebbi, hasonló tulajdonságokkal rendelkező írott emlékről azonban nincs tudomásunk. Hasonlóképpen ismeretlen vonás az

óbolgár nyelvemlékekben a jésített magánhangzók ligatúráinak teljes hiánya, akárcsak a titló-jelek ilyen mérvű indokolatlan használata, amely ugyancsak egyik jellegzetes vonása a Kodov-töredéknek. Ami a ѣ és a ѩ hangkapcsolat keverését illeti, az egyike a középbolgár nyelvemlékek egyik legjellegzetesebb vonásainak /A13--14, A15, A20/.[21] Két esetben előfordul, hogy az elöl képzett nazális magánhangzó helyett is ѣ áll, vagy állott, csak később javították ki /A16--17, illetve A6/. Minden valószínűség szerint ez a jelenség az ѧ graféma jelölte óbolgár hang megváltozott kiejtésére, denazalizációjára utal.[23] A makedón nyelvemlékek között erre a grafikai normára legkorábban a XII. század végéről, a XIII. század elejéről találunk példákat.[23]

A redukált magánhangzó jelölésére szolgáló graféma használatáról a következőket állapíthatjuk meg: a/ a gyenge helyzetben lévő redukált kiesése öt esetben /A4, A13, B1, B2, B9/, b/ az erős helyzetben lévő redukált minőségi változása /vokalizációja/ nyolc esetben, ebből a hátul képzett redukálté egy esetben /A4, A4--5, A11, A18, B4, B5, B6--7, illetve B7/, c/ etimológiailag indokolatlan jer-betoldások tizenegy esetben /A10, A10, A12, A15, A1-, A18, A19. A22. A23, B6, B7/. Mircsev az utóbbi jelenséget a gyenge helyzetben lévő redukáltak kiesésével magyarázza, a gyakori előfordulást a középbolgár nyelvemlékek egyik sajátosságának tartja, különösen annak egyes altípusait.[24] Míg a szóban forgó jelenség az óbolgár

nyelvemlékekben csak idegen szavakkal kapcsolatban fordul elő, addig a mi esetünkben tizenegyből tízszer eredeti bolgár szavakban figyelhető meg, mindenképpen középbolgár helyesírási norma tükröződéseként.

A triódion-töredék egyik fontos fonetikai vonása a lágy mássalhangzók megkeményedése, amely számos esetben tükröződik a grafika szintjén is. Elsősorban a jésített magánhangzók hiánya enged erre következtetni, valamint az a tény, hogy az ѣ и és az н fonémák egybeestek. Mindezt alátámasztja a лоутъ írásmód is лютъ helyett /B9/, annál is inkább, mivel az l' viszonylag későn keményedett meg, legalábbis a többi mássalhangzóhoz képest.[25] Ugyancsak a megkeményedésről tanúskodik az is, hogy az elöl képzett nazális helyén két ízben az ѫ graféma szerepel /A2, A3/. A mássalhangzók depalatalizációja a többi bolgár dialektusnál jobban megfigyelhető a nyugati, elsősorban a makedón dialektusokban,[26] ezekben korábban is játszódott le, bizonyos hangok / ц , з / azonban ott is csak a XIII. századra keményedtek meg.[27] A már relatíve korábban lejátszódott ѧ→ѧ változást A. Vaillant szintén középbolgár jelenségnek tartja.[28]

Két esetben találkozhatunk asszimilációval, mind a kétszer ugyanannak a morfémának a hasonulásáról van szó: ѡ / отъ helyett, A21, B5/. Feltehetőleg a népnyelv beszűrődését jelzi ez az írásmód. Ennél azonban lényegesen fontosabb jelenség a magánhangzók kontrakciója, amelyről a későbbiekben, a

morfológiai rendszer felvázolásakor szólunk bővebben. Egyelőre a fonetikai jegyek összegzésével annyit állapíthatunk meg, hogy a triódion minden valószínűség szerint nem ó-, hanem <u>középbolgár</u> nyelvemlék.

Morfológiai sajátosságok

Mint látni fogjuk, a nyelvemlék-töredék alaktani jellemzői meg fogják erősíteni a paleográfiai és a fonetikai adatokat. A következőkben elsősorban azokra a vonásokra igyekszünk majd kitérni, amelyek útbaigazítással szolgálhatnak a triódion megírásának idejére vonatkozólag. Ĥ. Kodov a morfológiai sajátosságok közül egyedül annyit említ meg, hogy a melléknevek és a participiumok mindenütt összevont, kontrahált formában szerepelnek, ezt azonban csak annyiban ítéli fontosnak, amennyiben azok ugyancsak a nyelvemlék délnyugati származását bizonyítják.[29] Úgy véljük azonban, hogy a kontrakció következetes alkalmazása nemcsak a keletkezés idejéről, hanem a keletkezés helyéről is ad bizonyos felvilágosításokat. Az ún. pronominális melléknevek a következő esetekben fordulnak elő szövegünkben: <u>Nsg</u> стѣи /A2, A3, B3, B4/, крѣстьни /A5/, лжиави /A14/, поморьливи /A14--15/, трмуастьни /B4/; <u>Gsg</u> шиаѣнаго /A15/, древнаго /B2/; <u>Isg</u> постьнимь /A4/; <u>Lsg</u> прѣдстоѧщимь /A1--2/, зѣмнѣ /A1/; <u>Gpl</u> пригьвожденнихъ /B6/; <u>Dpl</u> противнимь /A8--9/. Az összevonások ilyen bősége

és változatossága nemcsak a régi egyjeres,[30] hanem az óbolgár nyelvemlékekben általában is példa nélkül áll.[31]

Előfordul a töredékben egy érdekes Lsg f. alak: весен вселенной , amelynek -ой végződése ugyancsak középbolgár eredetű. A melléknévvégződések átalakulása igen késői folyamat, amely csak a XIV. században kezd általánossá válni.[32] A XII-XIII. századból származó ún. Orbelszki triódionban, amely Kodov szerint ugyanarról a glagolita eredetiről készült, mint a kétlapos töredék,[33] ugyanezen a helyen még a helyes - ѣи végződés szerepel. A participiumok esetében is megfigyelhető a végződések megváltozása, amennyiben a Npl m.-ban az óbolgár -е szuffixum helyett két ízben -и található: прѣдлежѫщи /A3/, высѣвалаѫщи /A12/. Bolgár történeti nyelvtanában Mircsev az - и /и/ végződésről azt írja, hogy a középbolgár nyelvemlékekben gyakran előfordul, az általa említett példák egyike sem régebbi azonban XIII. századinál.[35] Első pillantásra meglepő a legrégebbi óbolgár emlékekre jellemző Part. praet. activi I. archaikus forma előfordulása szövegünkben: оуловьль /A15/. Mircsev azonban -- imént említett nyelvtanában -- megállapítja, hogy a középbolgár emlékekben lépten-nyomon előfordul a participiumoknak ez a ritka típusa is, amely egyébként a népnyelvben már elvesztette életszerűségét.[34] Erre utal az a tény is, hogy a szóban forgó melléknévi igenév nem a nyelvtanilag helyes esetvégződéssel / оуловльша / szerepel.

Az igerendszerrel kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy a múlt idők közül csak az aoristos fordul elő, illetve egyetlen esetben az imperfectum, az is kontrahált formában: зьваше /A19/.

A névmási használat egyik jellegzetessége az Asg f. еѫ alak, a várt ѣѫ helyett. A szokatlan accusativusi alak a középbolgár emlékekben más esetformák hatására jött létre, ez sem óbolgár jelenség tehát.[37]

Végezetül a szintaxis területéről hozunk egy példát, amely a triódion viszonylag késői származásáról árulkodik: ѡ лоутѣ мьнѣ ѹто страшьно сѫдище /B9/. Kétségtelen, hogy hasonló szövegkörnyezetben a fenti ѹто helyett bármelyik óbolgár nyelvemlékben коль állna. A jelen forma tehát minden valószínűség szerint későbbi, azontúl pedig népnyelvi hatást tükröz.

Az egész szövegre jellemző ezen kívül az esetek és esetvégződések következetlen, hibás használata, amit nem lehet egyszerűen a másoló elírásának tekinteni. Pl.: вьсѣѫ древнаго /B2/.

A triódion-töredék B oldalának alsó részében található egy rövid, glagolita írással lejegyzett mondat, amellyel itt részletesen nem foglalkozunk, elsősorban rövidsége miatt /mindössze négy szóból áll/, másrészt pedig azért, mert keletkezéséről csak annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy a cirillbetűs töredék után íródott /ez világos a szöveg elhe-

lyezéséből/. H. Kodov szerint, aki paleográfiai eszközökkel részletesen megvizsgálta a bejegyzést, kétségtelen, hogy az a régi szögletes glagolita grafikát tükrözi.[37] Ennek ellenére az a tény, hogy a mindössze négyszavas mondatban, amely cirillbetűs átírásban a következő: попе дарославе злѣ створишъ , két helyen is megfigyelhető a redukáltak kiesése /злѣ, створишъ /, a jelen idő egyes szám második személyben álló igealak pedig a késői középbolgár nyelvemlékekre jellemző - шъ végződéssel szerepel /- ши helyett/,[38], mindenképpen a bejegyzés késői eredetére utal.

Úgy gondoljuk, hogy elsősorban a nyelvi elemzés segítségével, de a paleográfiai adatokkal nem ellentmondásban sikerült olyan új információkat feltárnunk, amelyek egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a Kodov-töredék nem óbolgár, hanem középbolgár nyelvemlék, minden valószínűség szerint a XIII. századból.

Jegyzetek

1 B. Conev. Klasszifikacija na bălgarskite knižovni pametnici ot najstaro vreme do kraja na XVI vek. Godišnik na Sofijskija Universitet za 1904/5 godina. Sofija, 1905. B. Conev. Opis na răkopisite i staropečatnite knigi na Narodnata

biblioteka v Sofija, I.--II. Sofija, 1910--23.

2 H. Tóth I. K izučeniju odnojerovyx pamjatnikov XI v.: Studia Slavica Hung. XXIV. Budapest, 1978. 231.

3 I. Gălăbov. Starobălgarski ezik s uvod v slavjanskoto ezikoznanie. Sofija, 1980. 29--33.

4 I. Gălăbov. La rotonde de Syméon dans l'historie du vieux bulgare littéraire: Byzantinoslavica. No. 18. 1967. 98--117.

5 I. Gălăbov. Starobălgarski ezik... p. 32.

6 H. Tóth I. i.m. 235--236.

7 I. Gălăbov. Starobălgarski ezik... 31.

8 U. o. 78--79.

9 H. Kodov. Fragment ot Starobălgarski răkopis s glagoličeska pripiska. "Kliment Oxridski", II. Sofija, 1966. 121--131.

10 U. o. 121--122.

11 V. N. Ščepkin. Russkaja paleografija. Moskva, 1967. 127.

12 K. Kodov i. m. p. 124.

13 V. N. Scepkin i. m. p. 110.

14 U. o. 123.

15 Dobromirovo evangelie. Bălgarski pametnik ot načaloto na XII. vek. Podgotvi za izdavane Bojana Velčeva. Sofija, 1975. 15.

16 M. Altbauer, Dobromirovo evangelie. Kirilski spomenik ot XII v., I. Skopje, 1973.

17 I. Gălăbov, Starobălgarski ezik... p. 130.

18 K. Mirčev, Istoričeska gramatika na bălgarskija ezik. Sofija, 1978. 35.

19 B. Koneski. Istorija na makedonskiot jazik. Skopje, 1965. 34.

20 S. Mladenov. Istorija na bălgarskija ezik. Sofija, 1979. 119.

21 K. Mirčev i. m. 133.

22 U. o. 113--114.

23 B. Koneski i. m. 35.

24 K. Mirčev i. m. 147--148.

25 U. o. 151.

26 U. o. 150.

27 B. Koneski i. m. 53.

28 A. Vajan /A. Vaillant/. Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku. Moskva, 1952. 38.

29 H. Kodov i. m. 124.

30 H. Tóth I. i. m. 235--236.

31 A. Vaillant i. m. 146.

32 K. Mirčev i. m. 177.

[33] H. Kodov i. m. 125--126.

[34] K. Mirčev i. m. 237.

[35] U. o. 236.

[36] U. o. 184.

[37] H. Kodov i. m. 126--127.

[38] K. Mirčev i. m. 210.

СЕГЕДСКАТА НАУЧНА БЪЛГАРИСТИЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

И. Харалампиев

На 14 май 1981 г. в унгарския град Сегед се проведе научна конференция, посветена на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Организатор на конференцията беше Сегедският университет "Йожеф Атила" с най-активното участие на Катедрата по руски език и литература. От този ден изминаха две години и това време беше достатъчно, за да бъде оценен по достойнство големият принос на този научен форум за укрепване на културните и научните връзки между унгарския и българския народ. По всеобща преценка докладите, изнесени на конференцията, бяха с високи научни качества и това наложи те да бъдат издадени в отделен сборник.

Проблематиката на Сегедската конференция имаше комплексен характер: история, археология, литературознание, езикознание. В нея взеха участие както изтъкнати унгарски учени, така и учени от най-младото поколение. Ожигените дискусии след двете заседания показаха, че разгледаните въпроси заслужават специално внимание и те трябва да станат известни на българската научна общественост.

В доклада си "Едно недостатъчно проучено сведение за прабългарите в края на VI век" Шаму Садецки-Кардош подложи на преценка съобщението в хрониката на Михаил Сирин за военните действия на пълководеца Филип при цар Маврикий против българите /ок. 598 г./. Авторът привежда и сведението на Теофилакт Симоката, според което под ръководството на Филип византийската армия е водила война против аварите. С помощта на допълнителни исторически извори Ш. Садецки-Кардош доказва, че значителна част от аварската конница са били българи, т.е. няма съществено противоречие между съобщението на Михаил Сирин и на Теофилакт Симоката. Съобщението на Михаил Сирин, изтъква авторът, е важен източник за историята на прабългарите в края на VI век.

Докладът на Тереза Олайош беше озаглавен "Бележки за положението на прабългарите и славяните в аварския ха-

век" дава нови сведения за българската държава от този период. На границата между XIII и XIV век монаси /отчасти от унгарски произход/ обновяват концепцията за установяването на източно-франкската държава на Балканите и в Мала Азия. Това става при работата над съгласуването на външната политика на папската държава, Неапол и Унгария. Концепцията е била съобразена с новите обстоятелства и със съществуването на България. Благодарение на това сега може да се получат сравнително добри сведения за българската държава през XIII-XIV век, за нейната територия, географски особености, население и история по време, за което не разполагаме с достатъчно документални сведения.

Важни въпроси от българската културно-политическа история до Възраждането се разглеждат в работата на Й о ж е ф Б ь о д е и "Писмо на български епископ до поета и пълководеца Миклош Зрини". Става дума за едно писмо на никополския епископ Филип Станиславович, чийто унгарски превод анализира авторът. Узнал за военните успехи на Миклош Зрини, в писмото си Филип Станиславович го моли да освободи българския народ от турско иго. Характеризира се литературната и политическата дейност на никополския епископ, който според автора е един от най-ревностните будители на българското национално чувство преди Паисий Хилендарски.

Докладът на Ш а н д о р Б е з д а н "За ранните български читалища" поставя въпроса за нуждата от по-широк поглед върху историята на читалищата в България. Авторът изтъква, че читалищата са изиграли значителна роля за събуждане на националното чувство и за възпитаването на българския народ. Читалищното движение е подготвило почвата за други обществени движения и е важен момент в историята на българската просвета.

На интересни съпоставителни литературни въпроси е посветена работата на И щ в а н Ф е р и н ц "За връзките между старобългарската и староруската литератури". Изхождайки от посредническата роля на старобългарската литература при възникването на другите славянски литератури, в това число и на староруската, авторът подчертава необходимостта от изучаване на литературните връзки за определяне състава на литературата-посредник,

ганат". Два етнически елемента, според авторката, са изиграли значителна роля в аварския хаганат - чергарските племена, начело с аварите, и различните славянски племена. Всички те са били взаимно заинтересовани в борбата против византийската администрация. Тази обща заинтересованост обаче не значи, че ханът и неговият народ не са злоупотребявали със своето положение - те силно са потискали своите славянски поданици. Според историческите извори, в йерархията на хаганата степните чергари заедно с аварите са били в привилегировано положение. Независимо от това езикът и битът на славяните са имали доминираща роля, а властта на чергарските племена се е оказала краткотрайна.

В работата на Дюла Крищо "Към въпроса за българската власт в Алфьолд през IX век" е използуван топонимичен материал от унгарския Алфьолд. Разгледани са различни типове топоними - унгарски, успоредни унгарски и славянски, само славянски. След прецизен анализ на наличния материал авторът доказва, че в IX век в околностите на Чонград и може би на Ноград и Дюлафехервар са живеели българи, от които са останали местностни названия. Според автора присъствието на българска народност в Алфьолд през IX век не поставя под съмнение предположението от по-ново време, че южната част на унгарските земи към края на IX век в политическо отношение се е отнасяла към Великоморавската държава.

"Влиянието на богомилската ерес върху идеологическото развитие на унгарците в XI век" беше темата на доклада на Ласло Сегфю. Според автора по времето на установяването на унгарския феодализъм богомилската ерес е дала в ръцете на угнетените твърде ефективно оръжие - антифеодално и антиклерикално, прикрито под религиозни лозунги. И именно борбата на светската и религиозната власт против него се е оказала решаваща за ускоряване на процесите при установяване на унгарския феодализъм, който в разглеждания период е бил все още прогресивен. По този начин се е осъществило и по-бързото приспособяване на унгарците към обществото на европейските народи.

Докладът на Мария Нача "България в "световнополитическата" представа, възникнала на границата между XIII и XIV

за изясняване принципите за отбор на тази литература, а също така и за изясняване на общите и отличителните черти на отделните славянски литератури. Специално внимание И. Феринц обръща на известния староруски книжовник от XII век Кирил Туровски и на отношението на неговото творчество към южнославянските литератури. Прави се и съпоставителен анализ на "Похвално слово за Цветница /Връбница/" от Климен Охридски и "Слово за Връбница" от Кирил Туровски, като по този начин се изтъкват важни особености в ораторското изкуство на двамата книжовници.

В доклада си "Развитието на българския език в 1300-годишната история на българската държава" И в а н Х а р а л а м п и е в проследява основните процеси, с които се характеризира тринадесетвековната история на българския език. Посочва се, че историята на езика винаги е била тясно свързана с историческата съдба на българския народ.

Актуални съпоставителни проблеми разглежда в работата си "Славяно-българските заемки в унгарския език" И м р е Т о т. Авторът се спира на различните критерии /фонетични, семантични, историко-културни и географски/, с чиято помощ се отделят славяно-българските заемки в унгарския език. Използван е материал от изследвания на И. Кнежа. Според И. Тот макар и най-надежден, фонетичният критерий не е достатъчен за точно определяне източника на заемането. С помощта на нови исторически изследвания, изтъква авторът, може да се определи с голяма сигурност като българска нова част от смятаните по-рано за небългарски славянски заемки в унгарския език. В това отношение специално внимание трябва да се обърне на източносръбските и на ранносръбските заемки. Историческите данни свидетелстват, че унгарците, от една страна, никога не са имали контакти с източните сърби, а от друга, контактите между унгарци и сърби са от сравнително по-късно време. Ако не се появят допълнителни лингвистични трудности, пише авторът, има основания определяните по-рано като източносръбски или като ранносръбски заемки да се отнесат към славяно-българския лексикален пласт в унгарския език.

А г н е ш К а ц и б а изнася наблюденията си върху една

синтактична особеност в езика на Савината книга - един от малкото запазени кирилски старобългарски писмени паметници. Темата на доклада "Употреба на родително-винителен падеж в Савината книга" ясно показва и конкретната посока, в която се движи езиковият анализ. Авторката установява, че родително-винителният падеж все още се употребява нередовно, но че е много почест при онези имена, където има омонимия между формите за именителен и винителен падеж единствено число. Тази омонимия, както е известно, е главна причина за употребата на родително-винителни форми.

Съобщението на М и х а й К о ч и ш "Азбучен указател на началата на старобългарските евангелски стихове" показва, че авторът сериозно работи върху указател, който ще бъде много полезен за славистите. С цел да бъде облекчена работата на тези, които се занимават със старобългарски език и с история на отделните славянски езици. Като материал за изработване на речника М. Кочиш е използувал всички старобългарски евангелски текстове, както и някои староруски.

На проблеми от историята на българския език е посветен докладът на Г а б о р Б а л а ж "Към проучването на едноеровите паметници". В работата си авторът анализира палеографските, правописните и езиковите особености на един кратък откъс от постен триод, открит от Хр. Кодов и определен от него като старобългарски паметник от края на XI или началото на XII век. Резултатите от комплексния анализ на текста и сравнението му с другите едноерови старобългарски паметници дават основание на автора да направи извод, че споменатият откъс е част от среднобългарски писмен паметник, който трябва да се отнесе по време не по-рано от XIII век.

От краткия преглед на отпечатаните в сборника научни разработки се вижда, че българистичната проблематика име свое място в заниманията на сегедските учени. Въпросите са разработени на високо професионално равнище, което дава основания за надежди, че първият сегедски българистичен сборник няма да бъде последен!

Tartalomjegyzék

Szádeczky-Kardoss Samu: Egy elhanyagolt forráshely a VI. század végének protobolgárairól [Едно недостатъчно проучено сведение за прабългарите в края на VI век] 3

Olajos Terézia: Megjegyzések a protobolgárok és szlávok helyzetéhez az avar kaganátusban [Бележки за положението на прабългарите и славяните в аварския хаганат] 17

Kristó Gyula: Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században [Към въпроса за българската власт в Алфьолд през IX век] 27

Szegfű László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság fejlődésére [Влиянието на богомилската ерес върху идеологическото развитие на унгарците в XI век] 39

Nacsa Mária: Bulgária egy XIII-XIV. század fordulóján keletkezett "világpolitikai elképzelésben [България в "световнополитическата" представа, възникнала на границата между XIII и XIV век] 69

Bödey József: Bolgár püspök levele költő és hadvezér Zrínyi Miklóshoz [Писмо на български епископ до поета и пълководеца Минлош Зрини].. 81

Bezdán Sándor: A korai bolgár olvasókörökről [За ранните български читалища] 101

Ferincz István: Az óbolgár és az órosz irodalom kapcsolatáról [За връзките между старобългарската и старорусната литератури] 111

Iván Haralampiev: A bolgár nyelv fejlődése a bolgár állam történetének tizenhárom évszázada során [Развитието на българския език в 1300-годишната история на българската държава] 125

H. Tóth Imre: A magyar nyelv bolgár-szláv elemeiről [Славяно-българските заемки в унгарския език] 135

Kacziba Ágnes: A genitivus accusativusi használata a Száva-könyvben [Употреба на родително-винителен падеж в Савината книга] 159

Kocsis Mihály: Az evangéliumi verskezdetek óbolgár betűrendes mutatója [Азбучен указател на началата на старобългарските евангелски стихове]..... 171

Balázs Gábor: Az egyjeres nyelvemlékek történetének tanulmányozásához [Към проучването на едноеровите паметници] 179

И. Хараламписв: Сегедската научна българистична конференция 197

Tartalomjegyzék 202

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Időszaki kiadványok
SZEGED

Fk: Dr. Serfőző Lajos dékán

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged
Engedélyszám: 203/83. Méret: B/5
Példányszám: 150 Fv: Lengyel Gábor